

ЖАРАСБАЙ СҮЛЕЙМЕНОВ

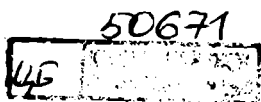
Әлемнің
ШІРБҰТАҒЫ

ЖАРАСБАЙ СҮЛЕЙМЕНОВ

Әменнің
ШІР БҰТАҒЫ

повесть, әңгімелер, скетчер

АСТАНА
2007

ЕМЕНІНІ
ИП БҰТАҒЫ

повесть

Сыртта боран ұйытқып тұр. Бүгін төртінші күн. Боран болғанда да, кәдімгі жынды боран, аш қасқырдай ұлып, ышқына соғып терезені сабалағанда жаныңды қоярға жер таппайсың. Алқа-қотан отырған ауылды жұтып қойғандай. Көрші үйдің өзі көрінбейді.

Алтайдан маза кеткелі де төртінші күн. Төрт қабырғаға қамалып аласұрғанмен қолдан келер шара жоқ. Үйдің іші де азынап барады. Танертең жаққан бір құшақ отын не болсын, әйтеуір, пимасын шешпей жан сақтап отыр. Көмір деген бұл ауылда атымен жоқ. Көмір ғана емес, Қаратал соңғы екі-үш жылда бәрінен жұрдай болған: жарықта, телефон байланысы да жоқ. Дәрігерлік пункт қираған, әп-әдемі мәдениет үйі бар еді, оны өздері соңғы кірпішіне дейін бөліп-бөліп әкетті. Қалғаны жалғыз мектеп, оның да шекесі шылқып тұрған жоқ, бүгін болмаса ертең жабылып қалуы мүмкін. Өйткені соңғы жылдары ауылда бала саны күрт кеміп, мұғалімдер екі-үш сыныпты қосып оқытуда. Қысқарып қалған мұғалімдердің көбі көшіп кетті. Осы мектепте он жылдан астам уақыт математикадан сабақ берген жалғыз ұлы Берігі де қазір облыс орталығында істеп жүр. Тіпті соның немен айналысатынын да білмейді. Көрмегелі бір жылдай болып қалыпты. Қатынас нашар: ауылға автобус жүрмегелі қашан. Өзінікі деген көлігі жоқ. Осында екі қолға бір жұмыс таба алмағаннан кейін өз көліктерімен жолаушыларды тасымалдап жүрген бір-екі жігіт бар, оларға күнің түссе тіпті кісінің құнын сұрайды. Осыдан бір апта бұрын кемпірі солардың

біріне отырып “Балалардың жағдайын біліп келейін, осы оң бүйірім шанша береді, мүмкін дәрігерлерге көрсетер” деп қалаға кеткен. Содан бері хабар жоқ. Хабар қайдан болсын, боран көз аштыратын емес.

Таңның атқаны жаңа ғана сияқты еді, міне, төңірек тағы да тұмшалана бастады. Асқа зауқы жоқ, ұйқы қашқан. Жайшылықта жастыққа басы тисе, кірпіктері айқаса калушы еді, қазір қалжырап барып бір-ақ ұйықтайды. Неше түрлі ой миын шағып жатқаны. Содан ба екен, неше күннен бері жиылмаған төсегінің шетіне келіп отырғанмен көрпенің астына кіруге асықпады. Төрт күннен бері осы үйдің есігін ешкім ашқан жоқ. Тіпті төңіректе тірі жан жоқ сияқты. “Әркім өз басымен әуре болып кеткен заман-ай!” Бір күнде аспан айналып жерге түседі деп кім ойлаған. Бәрі көзден бұлбұл ұшты. Қаратал аты, ауданды былай қойғанда, облысқа кең танылған ірі шаруашылықтың орталық қонысы еді. Бүгінгі сикына қарап оны солай болған деп кім айтар? Аана теледидардан Шешенстандағы соғыстан зардап шеккен елді-мекендерді көріп жағасын ұстаған еді. Қараталдың бүгінгі сыйқы сол сойқанды көз алдына келтіреді. “Дүние не болып кетті өзі?! Осының бәріне кім кінәлі?..” “Сенсің! Сенсің!..” – Астағапыралла, мынау Сайлаудың дауысы ғой... Бісміллә, бісміллә!!!

Сайлау осы ауылдың тумасы, өмір бойы тракторшы болып істеген, өзі мұнымен түйдей құрдасты, екеуі қатты ойнайтын. Өткен жылы аяқ астынан қатты науқастанып, ақыры зейнет демалысына да шыға алмай о дүниелік болып кете барды. Жай кетсе жарайды ғой, мұны жұрт алдында жерге қаратып кетті. Қайтарынан бір аптадай бұрын көңілін сұрай барғанда: “Алда-жалда ана жаққа жүріп кетсем – обалым саған, осы шаруашылықтың икі-тіккісін шығармасаңдар адам сияқты ем-дом, дем алмас па едім, омбылап бір апта ауылдан шыға алмадым, одан аудан орталығына итшілеп жетіп дәрігерге көрінген болдым, тек одан не пайда, бәрі сатулы көрінеді. Бәріне ақша

керек. Мен оны қайдан алам, қорадағы малдың бәрі бітті. Енді не болса да, құдайдың салғанын көріп алдым!” деп кәдімгідей жұрт алдында кейіген. Бұл: “Әй, кетсең пәленді біреуге жақпай дұрыс кет, өкпелесең ана Горбачевқа өкпеле” деп құрдасының қинала айтқан сөздерін ойынға шаптырмақ болып еді, онысын ешкім қоштай қоймады. Бәрі рай бермей томаға тұйық отырып қалған. Ақыры Сайлау көп жатқан жоқ. Асқынған ауру азаматты алып тынды.

Жалғыз Сайлау ғана ма? Қарап отырса осы үш-төрт жылда өз қатарластары бар, өзінен үлкендер бар, талай адам өмірден өтіпті. Бала-шағасын, туған-туысын сағалап сырт көшіп кеткендер қаншама. Көбі облыс, аудан орталықтарында тұрып жатыр. Бәрі тұрмыстың ауыртпалығынан, жұмыссыздықтан, қиюы кете бастаған тіршіліктен өкше көтеруде. Үлкендер осындай жаппай көшу сонау отызыншы жылдары болған дейді. Онда жұрт ашаршылықта “қара қазан, баланың” камы үшін шет жағалап кетсе керек. Бірақ, олар қазіргі жұрт сияқты аяқ астынан болған өзгеріске антарылып дәрменсіздік танытпай, “өлмегенге өлі балық” кездесер деген үмітпен, “қыбырлағанға құдай берер” деген сеніммен үдере көшкен. Енді мына құбылысты қалай түсінуге болады? Қандай тәлім жасаған жөн? Көңілге көк сүңгідей кадалған сан мың сұрақ сананы шиырлап кеткенімен жөні түзу жауап таба алмай шарқ ұрады. Мына жынды боран да жығылғанға жұдырық дегендей, басылар емес.

Ол қараңғы үйде қалғып-мүлгіп әлі отыр. Осы сәтте біреу терезе қаққандай болды. Терезені сабалап жатқан қар қиыршықтары екен. Боран тіпті күшейе түскен сияқты. Мұндай да болады екен-ау, баяғыда екі-үш күнде сейіле бастаушы еді, міне, бесінші күнге ауып барады, толас жоқ.

— Бәріне сен кінәлісің! Сен кінәлісің!.. Әлгі дауыс. — Астағапыралла!.. Ол төсегіне қисайып, көзін жұмды. Сол-

ак екен, осыдан бес-алты жыл бұрын болған оқиғалар көз алдынан тізбек-тізбек өте бастады.

“Бірлік” кеңшары дүркіреп-ақ тұрған. Бесжылдықты төрт жылда орындап облыстық Құрмет кітабына жазылды. Ана кездері егінмен аты шығып жүруші еді, осы директор келгелі мал шаруашылығы да біраз көтеріліп қалды. Әсіресе, сауын сиырдағылардың еңбегі жанып тұр. Әр сиырдан үш мың килограмның үстінде сүт сауған Күлпәш Бекенова Мәскеуден бір-ақ шығып, Бүкілодақтық халық жетістіктері көрмесінің алтын медалін өңіріне тағып қайтса, оның жарыстас құрбысы Айман Қадіржановаға аудан басшылығы көк “Москвич” сыйлады. Бір кездері директор, партторгтардың үйлерінің ғана қабырғасына ілінетін түкті кілемдердің бірнешеуі де келді. Соның бірі кеңшар кәсіподақ ұйымын басқаратын Алтай Сәлиевке тиген. Оның несі бар, бұл да халықты іске жұмылдыруда аз тер төгіп жүрген жоқ. Жыл он екі ай көлік үстінде, әйтеуір, жанға тыныштық жоқ. Соның қайтарымы шығар, елеп ескерген директорға мында бір рахмет! Бұрынғылар бәрін өздеріне тартушы еді, Ерлік Бәйкенұлы ұжым мүшелерін ренжітіп жатқан жоқ. “Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды” деп жасына да, кәрісіне де төгіп беріп жатыр. Қазір екі үйдің бірінде тоназытқыш, теледидар. Жылдан-жылға жеңіл көлік мінгендердің де қарасы көбейіп келеді, кезекте тұрғандар қаншама. Бұл халықта ақша бар деген сөз. Әйтеуір “қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған” заман. Соның бәрі осы директордың арқасы. Айналасы алты-жеті жылда аудан, облыс орталықтарынан шалғай жатқан шаруашылықты қатарға қосты ғой. Мұнда кадр, әсіресе, жастар жағы тұрақтай қоймайтын. Өйткені бөлімшелерді былай қойғанда, Қараталдың өзінде дені дұрыс демалыс орны жоқ еді. Бір жылдан кейін: “Мәдениет үйін саламыз”, – деді. Айтқанында тұрды: кешікпей Мәдениет үйі ғана емес, кітапхана, спорт залы, дәрігерлік пункт іске қосылды.

Енді басы ауырып, балтыры сыздағандар аудан, облысқа шапқылап қиналмайтын болды. Одан кейін ауылдағы асыраушысы жоқ жалғызбасты қарияларды бір шатырдың астына жинап, электр қуатымен жылытылатын үй салып берді. Суы да ішінде, әйтеуір, бір рахат. Ол байғұстар сол жақсылығы үшін директорды көрген сайын көз жастарын сығып, жік-жаппар болады. Алла ісіңе жар болсыңды жаудырып, бір өліп, бір тіріліп қалушы еді.

Осылай “Бірліктің” желі оңынан ескенмен шішілмеген бір үлкен түйін бар еді. Ол — жол мәселесі. Жаңбыр жауса ауданға дейінгі қырық шақырым жол ми батпақ болып езіліп кететін. Қыста да сол, қар алып қалса, ауылға не кіре алмайсың, не шыға алмайсың. Бірде жиналыста осы мәселе көтерілгенде директор: “Көбіне шыдаған енді азына да шыдаңыздар, оны өз күшімізбен шеше алмаймыз, көп қаржы керек” деген. Айтқандай арада жарты жыл өтпей жатып-ақ, “Қаратал мен аудан арасына асфальт төселеді екен” деген әңгіме дүңк ете түсті. Бұл республика Жоғарғы Кеңесі депутатының мандаты үшін күрестің нағыз қызған шағы болатын. Сүлікті ауданынан ұсынылған екі кандидаттың бірі облыстық атқару комитетінің төрағасы Руслан Керімбаев та, екіншісі — “Бірліктің” директоры Ерлік Бәйкенов. Алғашында кейбіреулерге бұл бәсекелестік баланың ойынындай көрінген.

— Облыстық атқару комитетінің төрағасына қарсы тұру қайда?!

— Рас айтасың, облатком кім, ”тәйт!” десе тайып тұрмай ма?

— Баяғы халықты алдау ғой, балама кандидаттар дауысқа түсті деген сияқты...

— Жок, олай деменіздер, аудан орталығында өткен, сосын ана көрші — Ақсуат ауданында болған кездесулерде “Бірліктің” директорына бүйрегі бұратындардың басым екені байқалып қалды.

– Ертең дауысқа түсті бар ғой, Ерлік ұтып кетеді.

Күнде гу-гу әңгіме. Сайлау жақындаған сайын тіпті үдей түскендей.

– Жарайды, басқаларды көре жатармыз, осы өзіміз кімге дауыс береміз?

– Кімге дауыс бергені несі, өз басшымызды қолдауымыз керек.

– Дұрыс айтасыз, жас та болса іскер азамат, айналасы бес-алты жылдың ішінде ешкімге керексіз болып қалған шаруашылықты алға шығарған жоқ па, дауысты соған беруіміз керек, оның бағы жанса, біздің де ешнәрседен ұтылмасымыз хақ.

– Бәрін айт та бірін айт, ертең жоғары жақтағылардың көзіне шалынып, алып кетпесін де. Қолына берді бар ғой, ауданынды да ұршықша үйіреді.

– Жанып тұр, біздің бағымызға қарай келген ғой, Алла тағала соны көпсінбесін деніз. Әйтпесе, ана Суаткөл сияқты баяғыда-ақ тоз-тоз болып кетер едік.

Осылай халық әңгімені қыздырып, алақанына түкіріп отырғанда: “Ерлік Бәйкенов кандидатурасын алып тастайтын болыпты, дауысқа түспейді екен” деген әңгіме тарай бастады. Өзі жұмысында жүріп жатыр, тіс жарып ешкімге ештеңе айтпайды. Сайлау болса жақындап қалды. Алтай партком хатшысынан сыр тартып көріп еді, ол: “Өтініш түсті деп естігем жоқ” деп әңгімеге иліге қоймады. Осылай дел-сал болып отырғанда бір топ жұмысшы сау етіп кіріп келмесі бар ма. Сөзді фермадағы партия тобының жетекшісі Наурызбай Сапаров бастаған:

– Сіздерге бір үлкен өтінішпен келіп отырмыз, – деді ол әр сөзіне салмақ сала сөйлеп.

– Тиыштық па, бұлай бастарыңыз қосыла қоймаушы еді ғой. – Партком хатшысы мына келісті не жақсылыққа, не жамандыққа жоруды білмеген сыңайлы.

– Тыныштық қой, ел аман, жұрт тиыш, шаруаның жайы да жаман емес. Тек бізді мазалап тұрған Ерлік Бәй-

кенұлы кандидатурасын алып тастайын деп жатыр деп естідік. Осы мәселеге байланысты келіп тұрмыз. Біздің білуімізше халық сол кісіні қалайды.

Осы арада сөзге жайшылықта көп сөйлей қоймайтын малшы Мұхтар Тәжіахметов араласты.

— Кеше Ақсуаттан құдаларымыз келіп кетті, ол жақтағылар да біздің директорға дауыс береміз деп отырған көрінеді.

— Әлде жоғары жақтан бір қысым бар ма екен?

— Олай болса, қайта құру, қайта құру деп күнде қақсап жатқандарынан не пайда?!

— Горбачевтың өзіне жазу керек!

Осы арада партком хатшысы қолын көтеріп “тоқтаңдар” дегендей белгі берген.

— Текке даурықпаңыздар, Ерлік Бәйкенұлына жолығып мән-жайды білейік, шешімді қабылдайтын сол кісі ғой.

— Солайы солай ғой, бірақ сіздер ұжым мүшелерінің көңіл-күйін ол кісіге жеткізіңіздер. Біз бір кісідей қолдаймыз.

Директор күнде таңертең бас мамандармен лездеме өткізіп, тәулік ішінде тындырылған істерді тиянақтап, алда тұрған міндеттерді айқындап отыратын. Әдетте ұбақ-шұбақ әңгіме болмайды, асса жарты сағатқа созылады. Сосын бәрі өздерінің жұмыс учаскелеріне аттанады. Бүгін де солай қадау-қадау нұсқау алған мамандар шығар есікке беттегенде парторг пен кәсіподақ комитетінің төрағасы орындарынан қозғала қоймаған. Директор кабинетте үшеуі оңаша қалғаннан кейін құлағым сіздерде дегендей, бұларға жанар қадады. Партком хатшысының қызметі үлкен болса да сөзді жасы үлкен кәсіподақ комитетінің төрағасы Алтай Сәлиев бастады.

— Ереке, өзіңізге ұжым мүшелерінің өтінішін жеткізгелі отырмыз. Кеше сіз сайлауға қатыспайды екен, кандидатурасын алып тастайтын болыпты деген сөздерді естіген

бір топ жұмысшы келіп кетті. Аландаулары орынды сияқты. Алған бетінен қайтпасын біз қолдаймыз деп отыр.

– Біздің кеңшарда ғана емес, басқа учаскелерде де осындай ахуал бар көрінеді.

– Тіпті әлгі Қади тентек Ерекең дауысқа түспесе, біз сайлауыңызға келмейміз дегенді де айтып қалды.

Осылай жарыса сөйлеп біраз жерге барып қалған парторг пен кәсіподақ төрағасы сіз не айтасыз дегендей директордың аузына қараған. Бірақ Ерлік Бәйкенұлы елпете түспеді. Сәлден соң ғана:

– Шешім қабылдау маған да оңай болған жоқ. Әрине, халық сенім білдіргеннен кейін жарты жолда қалу ұят іс. Соған қарамастан өтінішімді жазып қойдым, қазір ауданға жүргелі отырмын, округтік комиссияға тапсырмақпын, – деді.

– Қысым жасалып жатыр деген рас болды ғой.

Алтай шын көңілден бір түрлі кіжініп кетті.

– Қысым деу артығырақ болар. Рас, сөз салып, жолыңды Керімбаевқа берсейші, дегендер болды. Қысқасы, беретін болдым. Бірақ жай бере салғам жоқ, олар таяудағы екі жылда Қаратал мен аудан орталығының арасын асфальт жолмен қосатын болды. Менін депутат болғанымнан халыққа осы пайдалы шығар деп ой түйдім. Халыққа бәрін түсіндіріңіздер, облыстық атқару комитетінің төрағасы лайықты кандидат, қырқында камал бұзатын жігіт. Кездесулердің барысында, сан мәрте әңгімелескенде оған көзім анық жетті.

Осымен әңгіме тәмам болып әркім өз жайымен кетті.

Ақыры, сайлау комитетіне бір ғана адамның облыстық атқару комитетінің төрағасы Руслан Нұрланұлы Керімбаевтың аты-жөні ғана енгізілді. Бірақ неге екенін кім білсін, сайлауға тізімге енгізілгендер түгел қатысқанмен, Керімбаев бұрынғыдай 99,99 пайыз дауыс жинай алмады, оны қатар жатқан үш ауданның ересек тұрғындарының үштен екі бөлігі ғана жақтады. Бұл бұрын-сонды бұл өңір-

де болмаған жағдай. Қалай болған күнде де депутат мандаты соның қолына тиді.

Сайлау дүрмегі де, одан кейінгі гу-гу әнгіме де басылды-ау. Бірақ көп уақыт директор айтқан жолдан хабар болған жоқ. Сөйтіп жүргенде кеңшарға Керімбаевтың өзі келе қалмасын. Мәдениет үйінде кәдімгідей үлкен жиналыс өтті. Шаруашылық басшысының есебін тыңдағаннан кейін мінбеге Керімбаев көтеріліп “Сіздің шаруашылықтың тәжірибесін республикаға тарату жөнінде жоғары жақ шешім алып отыр, бұл үлкен жауапкершілік”, деп бір тоқтады. “Бұл орынды таңдау екенін айтқым келеді. Өйткені “Бірлік” – таза пайдамен жұмыс істеп жатқан санаулы ұжымдардың бірі”.

Бұдан кейін тағы бірнеше адамға сөз берілді. Сөз жоқ, бірліктіктердің соңғы жылдардағы табысы толымды. Оның сыры дегенде бәрі бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, Ерлік Бәйкенұлы келіп көзіміз ашылды, бәрі осы кісінің арқасы, біз сияқты қарапайым адамдардың қолынан не келеді. Біз түгіл, Ерекене дейін істеген талай басшылардың да тауы шағылған деп жарыса сөз сабақтаған.

Облыстық атқару комитетінің төрағасы осы арада: “Жағдайларыңыздың алдағы кезеңде де жақсара беретініне сенімдімін, баршанызды қуантып қояйын, биыл сіздерден аудан орталығына дейін асфальт жол салатын болдық, тиісті қаржы бөлінеді” деп жиналғандардың көңілін бір көтеріп тастады.

Айтқандай, кешікпей жол құрылысы басталып та кетті. Азғантай ғана уақытта жиырма шақырымға қиыршық тас төселіп, бес шақырымы асфальтталған еді, әттен ... Әттен, соның бәрі адыра қалды. Бүгін сол игіліктердің бірі де болмағандай.

“Бәріне сен кінәлісің!” Астағапыралла! Сайлаудың дауысы. Жоқ, басқалар да қосыла шуласып жатқандай: “Сен кінәлісің. Сен кінәлісің!!!” Ол екі аяғын бауырына алып, бүрісіп жатыр. Көзі ілінер емес. Өткен күндерге

оралған сайын неше түрлі ойлар кеуде тұсын тырналап, жанын көзіне көрсетуде.

... Сол күні директор, парторг үшеуі кабинетте ұзақ отырған. Директордың кейбір сөздері мұның ақылына қонып жатқан жоқ.

— Жағдай жыл сайын емес, күн сайын өзгеріп барады. Нарықтың заңы басқа, бүгін болмаса ертең көптеген ұжымдарда меншік иесі өзгереді. Көштен қалмау керек. Егер қазір кеңшарды жекешелендіріп алмасақ, ертең бәрінен де айырыламыз... Жекешелендіру! Бұл не нәрсе? Ұжымды жеке меншігіне алғысы келе ме? Сол күні де осы сияқты неше түрлі сауалдар мазалап, түннің бір уағына дейін дөнбекшіп ұйықтай алмаған. “Жоқ! Оған жол беруге болмайды. Бұл дегеніңіз баяғы бай мен кедейдің заманына қайта оралу ғой. Олар бар байлықты бауырына басып қалып, мына қалың елді уысына ұстамақ қой. Осында кейбіреулер: Біздің директордың арғы аталары бай болған көрінеді. Ел басқару мұның қанында бар — деп жүруші еді, сол әніне қайта басқысы келе ме, қалай? Жоқ, оған жол беруге әсте болмас.” Осындай ойлардың жетегіне ерген ол директорды аяқ астынан қалай жек көріп кеткенін аңғармай да қалды.

Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр, әйтеуір, бір әрекет жасалып жатқаны анық. Бірде “Құжаттары дайын болуға жақын екен” дегенді құлағы шалып қалған. Былайғы жұртқа екі дүние бірдей сияқты: әркім өз жұмыстарымен жүріп жатыр. Директор осы ауылды тік қотарып, көшіріп әкетсе де тырс ететін түрлері жоқ. Бүгін солайы солай-ау, ал ертең болар іс болып, бояуы сінгеннен кейін бәрі де сандарын соғып шыға келді. Сонда: “Жарайды, біз қараңғы халықпыз, ал сендер қайда болдыңдар, ай қарадыңдар ма?!” деп сөгулері хақ. Мұның түбі жақсылыққа апармайды. Қарап отырмай бір амалын ойластыру керек, ертең құжаттар жоғары жаққа кетіп қалса, кеш болуы да мүмкін. Қап, осындайда қасыңда ақыл қосатын бір жанның да

болмағаны қиын екен. Кім бар, осы ойларын кімге сеніп, жеткізсе екен? Ойға алдымен партком хатшысы Нұржан Байғожаұлы оралған. Әй, содан ештеңе шыға қоймас, қашан көрсен де директордың аузына қарап, сілекейі шұбырады да отырады. Өзінікі деген бір пікірі жоқ қой. Бухгалтердің не ойлағаны бар екен. Есеп-қисаптын бәрі соның қолында емес пе, жекешелендіру деген пәленің не екенін бір білсе — сол білетін шығар. Оның үстіне Асхат мұның немере інісі, оған сенбегенде кімге сенеді?

Асхат бәрінен хабардар болып шықты.

Күнде ауданға, облысқа шауып жүр ғой, не шығаратынын кім білсін, — деген ол шегір көздерін бұған қадап.

— Осының айтып жүргені не нәрсе, сен маған соны түсіндіре аласың ба?

— Оны түсіндіретін ештеңе жоқ, мына кеңшарды сағып алғысы келіп отыр. Бәріне өзіміз ие болуымыз керек, сонда өндірілгеннің бәрі осы жерге қалады, игілігін өзіміз көреміз дейді.

— Өзімізді кімдер, бізге де бірдеңе тие ме?

— Ол жағын ашып айтпайды, әйтеуір, байлық та, билік те бір қолға көшу керек деп отыр ғой.

— Сенің өзіңнің не ойлағаның бар, мендей емес, оқыған-тоқығаның мол ғой, ертең далада қалмаймыз ба?

— Алтеке, бұл түске де енбеген нәрсе ғой. Қайдағыны қайдан шығарып отырғанын бір алланың өзі білсін. Қашан көрсен қолынан кітабы түспейді. Екі сөзінің бірі — шетел. Шын байлық соларда дейді. Кейде өзімен әңгімелесуге де қорқамын. Ашып айтпаса да бәріне қарсы сияқты.

— Менің білуімше осындай сөз шығарып жатқан бірде-бір директор жоқ. Осының сандырағына еріп, әліптің артын бағып отыра береміз бе, ел емеспіз бе, өршіп кетпей тұрғанда қойдыру керек шығар.

Асхат үндемей қалды. Оны келіскендіктің белгісі деп ұққан Алтай:

— Енді қимылдамасақ, кеш қалуымыз мүмкін, халықты көтерейік, жиналыс өткізуіміз керек, деп ойындағысын бір-ақ ақтарды.

— Сосын?..

— Айтсын халыққа не ойлап жүргенін.

— Халық деп отырғаның, анау Жексен, Бейсендер ме, олар мал емес пе, қайда айдасаң, сонда жүретін.

— Басқалар да бар ғой, мына өзіміздің Әутектен шыққандардың бетін бері қаратсақ, соның өзі жетіп жатқан жоқ па, солар қосылып кетті бар ғой, директорынның шләпісін теріс айналдырып жібереді.

— Алтеке, бұл арада қызбалыққа салынуға болмайды, бәрін ойластыру керек, директордың да арқа сүйейтін адамдары осында да, жоғары жақта да жетіп жатыр.

— Е, ондай адамдар бізде жоқ па, ауданда да, облыста да отыр ғой, шақырайық бәрін, ақылдарын айтсын. Қалай десең де бүгін қимылдамасақ, ертең кеш болады.

— Сонда не, істейміз?

— Жатпай-тұрмай халықпен жұмыс істеп, солардың көзін ашу керек. Мынау бізге енді директор болып оңбайды, шығару керек жұмыстан.

— Жұрттың бәрі бізді қолдай қойса жарайды ғой?

— Қолдайды, осында оның басқан ізін аңдып отырғандар аз емес. Басшы болғасын жұрттың бәріне бірдей жағу қиын ғой. Білемін, осында өкпесі қара қазандай болса да, іштен тынып жүргендер бар. Алдымен соларды көтеру керек. Ана өзіміздің Темірбай қолдамайды дейсің бе, қолдайды, осы директордың кесірінен баласы түрмеде отырған жоқ па? Сол сияқты Биғожанын балаларын да сыйғызбай қаңғыртып жіберген жоқ па? Тізе берсек бір ауыл болып шыға келмей ме?..

— Темірбайдың баласы сотталса, өзі кінәлі. Директор оған қандай жақсылық жасамады. Орақтың озаты деп жолдама беріп, сонау Австрияға да жіберді, жұрттың қолы кілемге жетпей жатқанда машина мінгізді. Соның бәрін

бағалады ма, аракқа салынып, ақыры мас болып жүріп біреудің баласын басып кеткен жоқ па?

– Солайы солай ғой, бірақ “Бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде” дегендей, алып қалуға болатын еді ғой.

– Биғожанын балалары да оңып тұрған жоқ, біреуіне зоотехниктік, екіншісіне мал дәрігерінің қызметін берді. Бірақ екеуі не істемеді, қосылып алып, бір отар қойды сатып тауыса жаздаған жоқ па? Қайта аман кетті де...

– Оны сен білесің, мен білемін. Баскалар үшін бәріне директор кінәлі.

Қанша бұлғақтағанымен, Асхат ағасының айтқандарынан шыға алмаған. Ақыры, екеуі өздеріне қараған сенімді деген адамдардың басын қосып тағы бір ақылдасуға келісті. Неше түрлі ойлар бүйірін қыздырған Алтай директордың ауылда жоғын пайдаланып, ағайындардың басын сол күні-ақ қосып жіберген.

Бұл жолы алыстан орағытқан жоқ:

– Директор кеңшарды сатып алайын деп жатыр, естідіндер ме? – деп төбеден түскендей қоя салды.

– Сатып алғаны қалай, соншама ақшаны қайдан алады?

– Бұрын-сонды көз көріп, құлақ естімеген нәрсе. Сірә бірнеше жылға қарызға алады білемін.

– Анада әйелі осы маңайдағы ауылдардың тұрғындарының купондарын сатып алып жатыр деп еді, рас болып шықты ғой.

– Сатып алса, оған біздің неміз кетеді? Үкіметке де істеп жатырмыз ғой, әлгі кім айтып еді “Бізге пролетариатқа бәрібір, бұғаудан басқа жоғалтатын түгіміз жоқ” деп, екі қолға бір жұмыс қайдан болса табылар.

Мұны айтқан Сайлау еді. Сайлау Алтайға бөтен емес, екі үйінің бірі десе де болады. Бірақ осылай кейде бүйректен сирақ шығаратыны бар. Алтай жақтырмай қалды.

148

50671

Сайлау, сенің осы орынсыз жерде ойының келе қалады екен. Елдің тағдыры таразы басына тартылып отырылғанын түсінесің бе? Директордың ыңғайына жығыла кетсек біріміз күл, біріміз күң боламыз.

Алтайдың сөзін бухгалтер іліп әкетті:

— Алтекең екеуіміз осы мәселенің төңірегінде көп әңгімелестік. Расында да ойлануымыз керек. Ата-бабамыздан қалған игіліктерді көлденең көк аттыға ұстата салғанымыз қалай болады? Тіпті осы ауылдан шыққан жан болса бір, сірә. Ертең маңайға күлкі болмаймыз ба?

— Төрт тағандап қирап жатқан шаруашылықты аяғынан тұрғызған сол директор емес пе еді, осы ауылданда біраз адам басқарды ғой, керемет болса солар қайда қалған? Енді есімізді жиып алған соң келісек деп мұрнымызды шүйіргеніміз қалай болады? Мен сіздерді түсінбей отырмын.

— Сәке, алдымен тыңдап алсаңызшы, осы арада бөтен адам жоқ, біз сіздерге жамандық ойлап отырғамыз жоқ. Ақылдасайық деп шақырдық.

— Ал, тыңдадым, — деді Сайлау тағы не айтасындар дегендей.

— Тыңдасан, осы аптадан қалдырмай азаматтар жиынын өткізіп, директорға сенімсіздік білдіруіміз керек. Келген жағына кетсін. Бұл арада басқа таңдау жоқ. Райынан қайтып, жұмысында қалса да енді бізге күн көрсетпейді ол.

Осы арада Сайлау шыдай алмай кетіп тағы да сөзге араласты..

— Маған сендердің бұларын ұнап отырған жоқ. Отпен ойнап отырсындар. Мына сөздеріңе карағанда сүттей ұйыған елдің шырқы бұзылайын деп тұр. Бұларын не қылғандарың, директордікі теріс болса, парткомы, профкомы бар, шақырып алып сөйлеспейсіңдер ме? Сырттан тон пішіп, аяғынан шалмақсындар ма? Мен бұларыңа қосыла алмаймын. Алтай, осы сөздің бәрі сенен шығып

отырған сияқты. Жұрттың обалына қаламын деп қорықпайсың ба? Кеше ғана директормен екеуің бір-біріңсіз тамақ ішпеуші едіңдер ғой. Араларыңнан қандай қара мысық жүгіріп өтті, оны мен білмеймін, білгім де келмейді.

Осылай айтарын түйдек-түйдек актара салған Сайлау үйден шыға жөнелді.

— Кетсең, кете бер, сенің намыссыз екеніңді баяғыда-ақ білгем, ағайын болған соң кимағандықтан шақырып едім, сенің орнына бір қурай...

— Алтеке, қайтесіз, Сайлаудан басқа ешкім сіздікі жөн емес деп отырған жоққой. Ағайындар-ау, сендер неге оқтау жұтқандай үндемейсіңдер? Жұртқа қарап сөйлеген Асхат Әутектің бүгінгі үлкені трактор-егіс бригадасының бригадирі болып істейтін Талғатқа қарады. Басшылардың алдында көп сөйлеуге дағдыланбаған Талғат:

— Сөйлегенде не қыл дейсіңдер, жағдайды бізден гөрі өздерің жақсы білесіңдер. Біз сендердің айтқандарыңнан шығамыз ба? Токетерін кесіп бірақ айтындар, — деді қипақтап.

Сол-ақ екен басқалар да шулап қоя берді:

— Рас, рас өздерің шешсендерші.

— Біз не білеміз, айт дегендеріңді айтайық. Қол көтеру керек болса, көтерейік. Он жерден директор болса да, ағайынды айырбастамаймыз ғой.

— Онда былай болсын... — Алтайдың дауысы қаттылау шықты. — Жұма күні жиналыс өткіземіз, жұртты түгел жинау керек. Оған дейін бәрің ағайын-туған, көрші-қолаң бар деген сияқты, халықпен жұмыс істеулерің керек. Түсіндіріңдер... Біреу-міреу бұра тартып сөзіміз өтпей жатса ереуілге дейін шығамыз. Сосын көпке күл шашып көрсін.

— Тым артық кетіп, бірдемені бүлдіріп алмайық.

— Түк те бүлінбейді, Горбачевтың өзі күнде айтып жатқан жоқ па, демократия, жариялық деп, қорқатын ештеңе жоқ. Керек болса ЦК-ға да жазамыз.

Алтай сол түнде көз ілген жоқ. Ереуіл комитетінің, жиналыста сөйлейтіндердің тізімін жасады. Қойын кітапшасына сырттан шақырылатын адамдарды да түртіп алды. Аудан басшыларын, газеттерден тілшілер шақыру керек. Қайткен күнде де есін жинай алмайтындай етіп соғу керек. Директорға кім дос, кім қас дегенге де жауап іздеп, өткен-кеткен біраз оқиғаларды еске түсірді. Есептеуінше іштей тынып, қойынына тас тығып жүргендер толып жатыр. Соларды шапқа түрт те, қызығына қара да отыр. Көп түкірсе, көл емес пе, түтіп жейді...

Осылай “Бірлікте” дүрбелең басталды да кетті. Облысқа хабар берілді. Ауданға аттанған екі ардагерді аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы өзі қабылдапты. Омырауларында орден, медальдары саусылдаған майдангерлерге не десін, “Барамын” депті. Істің мән-жайына терең бойламай көне кеткеніне қарағанда, “Бірліктің” директорын қорғайтын түрі жоқ. “Олжабай Тентекұлы Сағынов кететін көрінеді, оның орнына Ерлік Бәйкенұлы бірінші хатшы болады екен” деген сөздерді оның құлағы шалмады дейсің бе, іштей тынып, тісін қайрап жүрген ғой, “Құланның қашуына мылтықтың басуы” деген осы болады. Жан-жаққа шапқылап кеткен шабармандары кіріп шыққан сайын Алтайдың іші жыли түседі: “Әй, бәлем кімнің бай болғанын көрейік, әзірше бәрі ойдағыдай, Сайлау сияқты директордың сөзін сөйлеп жатқан ешкім жоқ. Осыдан кейін Ерліктің өзі де мұнда қала қоймас. Демек, оның орны міндетті түрде босайды. Осы оқиғадан кейін сырттан біреудің келе қоюы неғайбыл, ал ауылда директорға лайық кім бар? Бас зоотехник, бас инженер... Институтты бітіргендеріне екі-үш жыл ғана болған ол бозөкпелерге ешкім шаруашылықты сеніп тапсыра қоймас. Парторг ше? Оны қойса баяғыда-ақ тағайындар еді ғой. Осы жолы кезек өзіне келген шығар. Жасы келіп қалды демесе... Жасы ұлғайса, оның несі бар, талайлар отыр ғой”.

Ганертеңгі онға белгіленген жиналыс уақытында басталып кете қойған жоқ. Жайшылықта жиналыс десе төбе көрсете қоймайтын халық бұл жолы тез жиналды. Мәдениет үйінің үлкен залына лық толды. Аудандық, облыстық газеттердің, теледидар мен радионың тілшілері де осында. Алтай далаға жүз шығып, жүз кірді. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы мен келмей бастамандар деп қатты тапсырған. “Неге кешікті екен? Әлде жағдай өзгеріп қалып жатыр ма?..” Бір кезде араның ұясындай шуылдаған халық тым-тырыс бола қалды. Іле бірінші хатшы да көрінді. Жалғыз емес, аудан басшылары тайлы-тұяғымен түгел келіпті. Араларында бұл танымайтын тағы екі-үш адам бар. Қонақтар орналасып, зал тынышталғаннан кейін президиумда аудандық партия комитетінің бірінші хатшысының сол қолын ала отырған кеңшар партия ұйымының жетекшісі орынынан көтерілді:

– Жолдастар! – деп тамағын бір кенеп алған ол кеңшар ұжымы мүшелерінің жалпы жиналысын ашық деп жариялады. Сосын аудандық партия комитетінің бірінші хатшысынан бастап жиналысқа сырттан келгендерді түгел таныстырып шықты. Алтай шырамыта қоймаған үшеудің біреуі облыстық партия комитетінің ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі болып жақында ғана тағайындалған Степин екен, екеуі облыстық прокуратураның қызметкерлері болып шықты.

– Күн тәртібінде бірақ мәселе: “Бірлік” кеңшарындағы моральдық-психологиялық ахуал туралы. Сөз кеңшар директоры Ерлік Бәйкенұлына беріледі.

Сол-ақ екен зал шу ете түсті.

– Оның сөзінің бізге кереметі жоқ!

– Алдымен ереуіл комитетін тындаймыз!

– Директордың не айтатыны белгілі!..

Залдың орта тұсында отырған жастар жағы еліріп барады. Кейбіреулері тіпті сәкіні тепкілей бастады.

– Жолдастар! Жолдастар, тынышталыңыздар, тәртіп сақтайық!

– Сөз ереуіл комитетіне берілсін! Басқаларды тындамаймыз!

– Жақсы, жақсы, келісіп алайық. Сырттан адамдар бар екенін ұмытпаңыздар, ұят болады.

Бастырмалата сөйлеген партком хатшысы не істейміз дегендей қасында отырған аудан басшысына қарап еді, анау дегендері болсын дегендей бас изеді.

– Онда сөз кеңшар кәсіподақ ұйымының төрағасы Алтай Сәлиевке беріледі.

Ешкім шақырмаса да президиумдағылардың сыртын ала отырған Алтай лып етіп мінбеге көтерілгенмен, бір сәт аузына сөз түспей тұрып қалды. Жүрегі аузына тығылып, құлағы шуылдап кетті. Залда тырс еткен дыбыс жоқ, ұшқан шыбынның ызыңы естілетіндей тыныштық. Бәрі бұған қадалып қалған.

– Алтай Мәлікович, бастай беріңіз. – Партком хатшысының осы сөздерінен кейін ғана есін жиған ол:

– Жолдастар, бүгін біздің ұжымның, ұжымның ғана емес-ау, әрқайсымыздың тағдырымыз шешілетін күн, – деді. – Өздеріңіз білесіздер, кәсіподақ – халықтың ұйымы, ол әрқашан еңбекшілердің мүддесін қорғауға тиіс. Өз басым осы дау-дамайға араласпай-ақ қояйын деп едім, халық сұраған соң олардың тілегін аяқсыз қалдыра алмадым. Ал, мәселенің мәнісіне келсек, осында отырғандардың біреуі естісе, біреуі естімеген шығар, осыған дейін шаруашылықты басқарып келген Ерлік Бәйкенұлы кеңшарды сатып алуға әрекет жасап жатыр. Мен бұған үзілді-кесілді қарсымын. Ай жарық, күн ашықта жалшылықтың қамытын қайта кимекпіз бе? Сонда біздің әкелеріміз кешегі Отан соғысы кезінде не үшін қан төкті. Осының бәрін өзіне түсіндірмек болған едік, онымыздан түк шықпады. Директор алған бетінен қайтар емес. Бар айтатыны: “Сіздер жағдайды бағалай алмай отырсыздар, шетелдің экономикасының қозғаушы күшіне айналған нарық бізге де келе жатыр, бүгін қисылдамасақ, өз дүниемізге өзіміз

ие болмасақ кеш қаламыз” дейді. Менінше, мұның бәрі бос сөз, халықтың маңдай терімен жиналған игіліктерді пайдаланып кетудің айла-шарғысы.

– Тұтас бір шаруашылықты сатып алатын акшаны қайдан алмақ?

– ...

– Иә, иә, директорды айтамын!

– Ол жағын мен білмеймін. Өзі осында отыр ғой, қайдан алатынын айтар, мүмкін ондай акшасы бар да шығар. Бірақ, мәселе онда емес. Біз өз елімізді сақтап қалуымыз керек. Түсінген адамға мұның өзі қарғыс атқыр капитализмге қайта оралу емес пе? Баяғыда Ленин бабамыз халықты құлдықтан құтқарамын, капиталистік елдер антаппа тұрса да жеке бір елде социализм орнатамын деп жанұшырса, біздің директор соның бәрін сатып аламын дейді. Осы сау адамның сөзі ме?! Бұл дегеніңіз – нағыз сандырақ, саяси көрсоқырлық. Олай болса, жолдастар, бұдан былай мұндай адамға сене алмайтынымызды осы арада ашық айтуымыз керек.

– Дұрыс айтасын! Қайдан келсе, сонда кетсін, табанын жалтыратсын!

Топтың ортасынан тағы да сөз тастаған Наурызбай малақайын қыса ұстап, кәдімгідей екіленіп тұр. Талай жыл жергілікті халық театрында ойнаған қу ғой, рөліне еніп алыпты. Тіпті бірдеңе десен, білегін сыбанып төбелесіп кететін түрі бар. Көзін ойнақшытып, қояншығы ұстаған адамдай қалш-қалш етеді. — Қарай гөр, бүкіл елді сатып алып, бәрімізді жұмысқа салып қойып, үйінде шалқиып жатпақ қой. Ол болмайды!..

– Нәке, Нәке, сабыр сақтаңыз, сөзімнің соңында айтарым ұжым мүшелері директорға сенімсіздік білдіріп отыр, бұдан былай ол кісімен жұмыс істей алмаймыз. Аудан, облыс басшылары бізге осы мәселені шешіп берсе, елдің тыныштығы сақталады, ал болмаса іс насырға шабады.

– Алматына да, Мәскеуіне де барамыз!

Наурызбай тағы айғайға басып, көтеріле беріп еді қасында отырған біреу етегінен тартып әзер отырғызды.

– Маскара ғой, маскара! Тіпті адамның қанын қыздыратын іс қой, мынау! Бүкіл ауылыңды үрім-бұтағыңмен сатып аламын дегені қай қорлағаны!

– Алтай Мәлікұлы, сіз болдыңыз ба?

– Иә, болдым.

– Онда ...

Партком хатшысы келесі сөзді кімге беремін дегенше, мінбеге Сансызбай Ахметов көтеріліп кеткен. Келісім солай болатын. Жігіттер бірінен соң бірі сөйлеп, залдағыларға ес жиғызбауға тиіс. Сансызбай Алтаймен аталас, ауылдағы пысықтардың бірі, төрт кластық қана білімі болса да, бәлен жылдан бері бригададағы есепшілікті ешкімге бермей келеді. Өзі көп оқиды, қайдағы-жайдағыны біледі.

– Бәріміз де жағамызды ұстап отырмыз, – деп бастады ол сөзін. – Директорымыз іскер, жұмыстың жайын біледі деп жүрсек, көрешекті дайындап қойған екен ғой. Бұл шынында да “пан или пропал” болатын кез. Бізде тандау жоқ, не директордың айтқанына көніп құл боламыз, не ... Осы бізде намыс бар ма?! Әй, жоқ-ау деймін. Әйтпесе айдаладан қаңғып келген шүрегей қалың елді сатып аламын деп айтар ма еді? Ойланатын ештеңе жоқ, жұмыстан шығару керек. Елдің шырқын бұзбайтын басшылар бар шығар, солардың біреуін әкелу керек.

– Мен де осы пікірді қолдаймын. – Сансызбайды Жеңіліп әкетті. – Бірақ, осы, директорды сырттан әкелуді қою керек. Немене, өзіміздің жігіттердің көзі соқыр, аяғы қисық па? Қолынан іс келетін жігіттер өз арамыздан да шығады. Сырттан келгендерден не пайда? Осы ауылға неше директор келмеді? Қазір солар қайда? Бәрі жеп-жеп, қойны-қонышын толтырып тайып тұрған жоқ па?

– “Бажылдақ қайда?” – Алтай залдан жұрттың бәрі бажылдақ деп кеткен Күлзираны іздей бастады. Қазір сол сойлеуге тиіс. Бажылдақ десе бажылдақ, біреу қылқындырып жатқандай кикүлатқанда жаныңды қоярға жер гаппайсың!

– Құдай бар екен ғой, әйтпесе Ерлік біздің сөзімізді тындап осылай отырар ма еді? Тіпті осы отырған халықты мал құрлы көрмеген ғой. Сатып аламын дегені қай сасқаны? Мейлі, үкімет беріп жатса, ала қойсын. Мәселе онда емес. Мәселе оның кісілігінде, анада ауданға барайын деп жолға шығып едім, тоқтамай өте шықты. Күнде әйелі мен бала-шағаларының астынан түспейтін машинасының бір бұрышына отырғыза салса, немене сыры түсіп қалатын ба еді?

Жұрт ду күліп жіберді. Тынышталындар дегендей, партком хатшысы қолын көтерді.

– Апай токетерін айтыңыз.

– Токетері сол, бұл директорды шығару керек. Орнына мына өзіміздің Алтайды қою керек. “Бүлдірді, бүлдірді”. Кәсіподақ төрағасы жұрттың назары өзіне ауғанынан қысылғандай, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысының артына тығыла түсті. “Мыналар көр-жөрді айтып кетті-ау, Қадіржан қайда, Қадіржан?..”

Мінбеге келіп қалған Қадіржан бажылдақ түсер-түспесте гүжілдей жөнелді.

– Директорымыз кеңшарды сатып аламын деп жай айта салып отырған жоқ. Өзіне-өзі сеніп отыр. Өздерін ойландаршы, осы ауданда біздің директордан басқа “Волга” мініп жүрген басқа басшы бар ма? Ондай машина мына аудандық партия комитетінің бірінші хатшысында да жоқ. Жай іштей тынып жүрміз ғой. Әйтпесе бұл баланың оғаш қылықтары толып жатыр. Анада Қостанайдағы құдама барып келейін деп көлік сұрап едім, орақ жүріп жатыр деп бермеді. Сонда орақ кезінде ешқайсымыз ешқайда шықпауымыз керек пе? Жарайды, оған да көндік.

Менің ана көршімнің баласы неге асылып қалды? Соны ойлағандарың бар ма? Директор арақ іштің деп астындағы машинасын сыпырып алып, ел-жұрттың алдында масқара қылған жоқ па? Айта берсек, осындай қылықтары толып жатыр. Жұмыстан босату керек деген ұсынысты мен де қолдаймын.

Төрде отырғандарда үн жоқ. Парторг те тізгінді босатып алғандай, ешкімге тоқтау айтар емес. Шығам дегендер шығып, сөйлеймін дегендер сөйлеп жатыр. Бәрінің айтатыны: Бұдан әрі бұл директормен жұмыс істей алмаймыз, бізден әкетіндер...

Алтайдың көзі бір кезде Сайлауға түсіп кетті. Қабағын түйіп алыпты. Бір қарағанда басын шайқап отыр еді, енді бір қарағанда маған да сөз беріңдер дегендей, қолын көтеріп отыр екен. “Мынау бірдемені бүлдірмесе жарар еді”. Алтай қылпылдай бастады.

Сайлаудың сұстануы тегін болмай шықты. Райынан қайтпапты, бірден қатты кетті.

— Ауылымыз іштей әбден шіріген екен. Бәріміздің де жаулық жамылуымыз ғана қалыпты. Не деп отырсыңдар? Жаксылықты тез ұмытқандарың қалай? Кеше осы кеңшар көштің соңында қалып, қирап жатқанда көтеріп алып, қатарға қосқан осы Ерлік Бәйкенұлы емес пе еді. Кәне, айтындаршы бір жылда отыз үй тұрғызып, отыз шаңыраққа қуаныш сыйлаған қай директорын бар? Ана жылдары сепкен тұқымымызды да ала алмай қалғанымыз өтірік пе? Құдайға шүкір, осы директор келгелі Жер-Ана да иіп тұр, соңғы жылдары гектар шығымдылығы 20 центнерден төмендеп көрген жоқ. Өткен жылы 2 комбайншымыз аудандық жарыста көш бастап, бірі “Жигули”, бірі “Нива” мінген жоқ па? Осының бәрі кімнің арқасы? Оны мен айтпасам да, іштерің сезеді. Солай бола тұрса да, істің байыбына барып алмай, байбаламға басып, бүкіл елге жаман аттарыңды шығарайын деп отырсыңдар. Көржөрді теріп кімді мұқатамын дейсіңдер. Қадіржан, сен

ғана директор “Волга” алды деп сөктің. Онда тұрған не бар. Мүмкіндігі болды, алды. Алып үйіне апарып тығып соны жоқ қой, шаруаға мініп жүр. Жоқтан өзгені сөз таласыңдар. Мыналарың іс емес, мұның аяғы жақсы-наққа апармайды. Құдайдан қорықсаңдар етті. Сосын көпін бір түсінбей отырғаным, осы жиналысқа ауданнан, областан жауапты қызметкерлер келіп отыр. Олар неге үндемейді? Тым болмаса алдымен директордың өзін тыңдап алып барып, жиналыстарыңды жалғастырмайсыңдар ма?

Осылай залда отырғандарға шүйліккен Сайлау “Ойлашаңдар, елдің обалына қалмаңдар” деп мінбеден түскен күш орнына оралмай залдан шығып кетті.

Осыдан кейін мінбеге ешкім ұмтыла қойған жоқ. Бәрі есініреп қалғандай. Партком хатшысы аудан басшысымен күбірлесіп-сыбырласып алғаннан кейін ғана: “Сөз етпешар директоры Ерлік Бәйкенұлына беріледі” деді.

Директор мінбеге қөтерілгеннен кейін сөзді бірден бастап кеткен жоқ. Залда отырғандарды бастан-аяқ шолап шықты. Кейбіреулер бұған “ә, бәлем қалай екен?” дегендей, кекесінмен қараса, жанарларын тайдырып аяқтан жатқандар да бар...

Бұл мәселені мен жай да ұжымның жалпы жиналысына ұсынғалы жүр едім. Бірақ кейбіреулер алдымды орап кеткен сияқты. Олар шынында да мәселеге терең ойлап жатқан жоқ. Жекешелендіру дегеніміз шаруашылықты сатып алу емес. Біз бүгінгі күнді ғана ойламай, ертеңге де көз жүгіртуіміз керек. Осы тұрғыдан алғанда шаруашылықты неғұрлым ерте жекешелендірсек, соғұрлым ұтарымыз да көп болады. Қазір қайда болмасын өндірісті қайта құру жүріп жатыр. Ол бізді де орап өтпейді. Егер соған дайын болмасақ, ертең бәрінен бір-ақ күнде айырылып қаламыз. Көбіңізге түсініксіз нарық деген сөз бүгін оқта-текте ғана ауызға алынса, ертең өз әмірін жүргізеді. Тағы да айтамын, жекешелендірудің түпкі мәні —

жиналған игіліктерді халықтың өзіне қайтару. Осыдан бас тартсаңыздар, өздеріңіз білесіздер. Бұл, сайып келгенде, ұжым мүшелерінің еркімен жасаятын іс. Егер сіздер мені қолдамасаңыздар, сенімсіздік білдірсеңіздер, мен қызметімнен бүгіннен бастап кетуге әзірмін.

Осы сөздердің бәрін директор жанарын бір сәтте төмен түсірмей жұртқа қарап айтты. Залдағылар біршама сабаларына түсіп қалғандай, көбінің бастары салбырап кеткен.

– Мен қолымнан келгенше партияға, осы отырған халыққа адал қызмет еттім. Сіздерге ренішім жоқ. Осы жиналыстан кейін жұмыстан босату жөнінде өтінішімді жазбаша беремін.

Әсіресе, соңғы сөздеріне салмақ сала сөйлеген директор тағы бірдене айтпақ болып, аузын аша бергені сол еді, оны аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы киіп кетті:

– Сіз, Ерлік Бәйкенұлы, олай осалдық танытпаңыз. Сізді директорлыққа халық сайлаған жоқ, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті бекіткен. Бұл не сөз? Кетемін, өтініш жазамын... Кімді қорқытасыз? Қажет болса, біз партиялылығыңызды қараймыз.

Бірінші хатшы осылай күркірей сөйлегенде жиналған халық сілтідей тына қалған. Осыны пайдаланып қалғысы келді ме, енді аудан басшысы залдағыларға шүйлікті:

– Жалпы бұл не жиналыс, сіздерге оны ұйымдастыруға кім рұқсат берді?! Ереуіл комитеті деген не сұмдық! Мұның аяғы неге әкеліп соқтыратынын білесіздер ме?! Бұл – партияға, үкіметке қарсы шығу деген сөз. Отпен ойнап отырсыздар. Біз мұны аяқсыз қалдырмаймыз, кінәлілерді табамыз, жазалаймыз!..

Бірінші хатшы осылай зіркілдей берер ме еді, кім білсін, қасында отырған қаскабастың ерні жыбыр ете түсті. Сол-ақ екен хатшының дауысы жұмсарып:

— Соңғы бір айда ғана осы кеңшардан директордың үстінен түрлі ұйымдарға он шағым түсті. Олардың бәрі мұқият тексеріледі. Хатта айтылған жайлар анықталса, әрине, директорды да ешкім маңдайынан сипамайды. Прокурорға да, басқа да құқық қорғау органдарының басшыларына бұл жөнінде тапсырмалар берілді, — деді.

Бірінші хатшы осылай екпінін сәл басқанмен біраз жерге барып келді. Жиналғандарды КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Михаил Сергеевич Горбачевтың игі бастамаларына іспен жауап беруге шақырып барып бір-ақ тоқтады.

Партком хатшысы жиналысты жабық деп жариялады. Сол-ақ екен жұрт үн-түнсіз тарай бастады. Сырттан келгендер де көп бөгелген жоқ, сарт-сұрт машиналарына отырып, көшенің шаңын көтеріп кете барды.

Сол түнде талайлар ала-құйын ойға беріліп, көз ілмей шыққан шығар. Осы дүрбелең басталғаннан бері ұйқыдан айырылған Алтай да дөңбекшумен танды атырды. Түк түсінсе бұйырмасын. Не деп кетті өздері? Таяқтың бір ұшы келіп өзіне тимесін... “Табамыз, жазалаймыз” деді ме... әйтеуір, не десе де қорқытып кетті. Қарға қарғаның көзін шұқымайды. Ертең директор орнында қалса, енді бұған күн жоқ”.

Осылай талықсырап жатып көз ілген Алтай күндегі әдетімен ерте тұрып, шайын ішті де кеңсеге беттеді. Директор лездеме өткізуге тиіс. Одан қалуға болмайды. Қалса жеңілгені. “Кеше ереуіл комитетінің бастығымын деп өзеуреп еді, бетіне қалай қарайды. Басқалар қайда екен? Жайшылықта телефонда маза болмаушы еді. Кеше жиналыстан кейін бір адам хабарласқан жоқ. Жалғыз қалып жүрмесін...”

Лездемені директордың орынбасары Зекеш өткізді. Директор қайда деп бұлар сұраған жоқ, анда кетіп еді деп ол да тіс жара қоймады. Директор келесі күні де, одан әрі де төбе көрсете қоймады. Сол-ақ екен жиналыстан кейін

сәл саябырлаған гу-гу әңгіме тағы өрши жөнелді. Біреулер “Директор ауырып калыпты” десе, енді біреулер “облыс, одан әрі Алматыға кетіпті, басқа шаруашылыққа ауысатын көрінеді” деп даурығысты. Не десе де, директордың жұмысқа шықпауы тегін емес...

Ақыры директордың кететіні рас болып шықты. Рас болғанда хабарын директор көшіп кеткеннен кейін бухгалтерден бір-ақ естіген. Істі орынбасарына өткізіпті. Әзірше директордың кім болатыны белгісіз көрінеді. Алтайдан тағы маза кетті. “Мынадай айғай-шудан кейін кімнің жүрегі дауалап осы жаққа келе қояды дейсің. Осыннан біреуді қоятын шығар. Мұнда кім бар? Мамандардың бәрі оңы мен солын танымаған жастар”. Көз алдына бір сәт директордың жұмсақ орынтағы елестеп кетті. “Жаңа “Волганы” қалдырар ма екен? Әлде бірінші хатшының өзі мініп ала ма екен?”

Арада бір айдай уақыт өткеннен кейін ауданнан “Ертең таңертеңгі сағат онда жалпы жиналыс болады, бірінші хатшының өзі қатысады” деген хабар жетті. Оның кандай жиналыс екенін жұрт бірден түсінген. Жаңа директорды таныстырмақ қой.

Айтқандай, хатшы жалғыз келген жоқ. Залға оған ерек кірген жас жігіт президиумда да қатар отырды. Әдеттегідей, бұл жолы жиналысты партком хатшысы ашқан жоқ, бірінші сөзді аудан басшысының өзі алды.

– Жолдастар, өздеріңіз де естіп жатқан боларсыздар, “Бірлік” кеңшарының бұрынғы директоры Ерлік Бәйкенұлы өзін басқа шаруашылыққа ауыстыру жөнінде өтініш берген болатын. Оның бұл тілегі қанағаттандырылды. Қазір мына көрші ауданның осы шаруашылықпен іргелес “Ақжол” кеңшарында істеп жатыр. Ал “Бірліктің” тізгінін біз жас маман Ағыбай Шәкіұлы Балғабаевқа сеніп тапсырғалы отырмыз. Бұл кісі отыздан жаңа ғана асып барады, іскер, алғыр, кеңшарда агроном болған. Соңғы кезде аудандық партия комитетінің екінші хатшысы болды.

Сосын ол жаңа директорға бұрылып:

– Ағыбай Шәкиевич, “Бірлік” аудан ғана емес, облыс көлемінде аты шыққан озат шаруашылықтарымыздың бірі, – деді. – Екіншілік те, мал шаруашылығы да жақсы ламыған. Әсіресе, соңғы кезде мұнда әлеуметтік салада көп оң өзгерістер болды. Кеңшарда жұмысшы күші жетеді. Тек шешілмеген бір ғана мәселе – ол жол мәселесі. Жаңа өзіңіз де байқаған боларсыз, бес шақырымдай жерге асфальт төселгенмен, жолдың қалған бөлігі кімді де болса қажытады.

Соңғы оқиғалар көз жеткізгендей, ұжымдағы моральдық-психологиялық ахуал да назарда болуға тиіс. Өзіңізге сенімді көмекшілер іріктеп алыңыз. Біз партком хатшысын басқа жұмысқа ауыстыруға ұйғардық, қалғандарын рет-ретімен шеше берерсіз.

Бірінші хатшыдан кейін жаңа директор сөз алды. Көп созған жоқ. “Бар күш-жігерімді сенімдеріңізді ақтауға жұмылдырамын” деген жаттанды сөзден асқан жоқ. Жас болса да жүзінен жылылық білінбейді, қабағының астынан қарайды екен. “Тоңмойын біреу болып жүрмесін”.

Кәсіподақ төрағасы бұл жолы басшылардың көзіне түспеуге тырысты. Жиналыс жабық деп жарияланып, жұрт жапа-тармағай сыртқа шыққанда да бұл кібірткітеп арт жақта қалып қойған. Оны іздеген кісі болған жоқ. “Сірә, оның да мәселесі шешілген болуы керек”.

Үйге келісімен ішке сыймаған күдігін әйеліне білдірген. Бұрын-соңды әйеліне сыр аша қоймаушы еді. Қарап отырса, қазір қасында ой бөлісетін адам да қалмапты. Бәрі бұдан қашқақтайтын, өз бастарымен қайғы болып жүрген сияқты.

Рабиға негізінде момындау адам. Қазақ қой аузынан шөп алмайды деп осындайларды айтатын шығар. Қырық жылдан бері әбден сырмінез болып алған әйелі жайшылықта әңгімеге үйіріле қоймас та еді. Бұл жолы кесені ұсататып жатып “өздерінде де бар” деп қалған.

– Сонда не, ол тұтас бір шаруашылықты сатып аламын деп жатқанда қарап отырайық па?!

– Үкімет өзі рұқсат беріп жатқан көрінеді ғой.

– Үкімет неге рұқсат беріп жатыр, неге бермей жатыр, оны сен менен артық білмейтін шығарсын, бәрі өзінің шығарып жүргені. Негізінде іскер адам демесең, бірбеткей, нағыз қисықтың өзі. Аанада жиналыста “Сен Шойманнның дөңіндегі жалғыз қисық қайың сияқтысын” дегенімде ыршып түсті ғой.

– Қатырған екенсің?! Осында жұрттың бәрі сенін өзінді қисық деп жүрген көрінеді ғой.

– Кімнің аузына қақпақ боласың? Мысыққа ойын, тышқанға өлім керек. Мына келген директор не дер екен?

– ...

– Парторг кетті, маған да басқа жұмыс ұсына ма, кім білсін?

– Ұсынса, жарайды ғой.

– Ұсынбаса, тағы мейлі, пенсияға стажым толады, төрт-бес жыл үйде отыра тұрармын. Осында өмір бойы шыбық басын сындырмай, қорасындағы малымен ғана күн көріп отырғандар аз емес қой. Құдайға шүкір, балалар өсті, қызметтері, баспаналары бар. Енді бізге не керек? Не болса да көріп алармыз.

Осылай десе де ол іштей толқулы еді. Қалай дегенмен, өзінің пысықтығының арқасында талай жылдан бері аттан түскен жоқ. Жемшөп қоймасының меңгерушісі, бригадир болды. Кәсіподақтың тізгінін ұстағанына да қыруар уақыт өтіпті. Осында келіп-кетіп жатқан талай директормен бірге жүріп, бірге тұрды, дәмдес болды. Соның бәрі қолдан сусып, көзден бұлбұл ұшайын деп тұр ма, қалай?

Айтқандай ертеңіне мамандарды кабинетіне жинаған директор мұны шақыртқан да жоқ. “Ереуіл комитеті” деп атын атап, түсін түстемесе де, біраз адам қызметімен қоштасады деп кесіп айтыпты. Осында прораб болып жүрген

Сәлменге ғана сеніммен қарайтын сияқты. Оны өзіне орынбасар етіп тағайындапты. Сәлмен қақ-соқта жұмысы жоқ, жуас жігіт. Айтқанды екі етпейді. Жұртқа сонысымен жағады. Бас бухгалтер жұмысын бас экономистке тапсыратын болыпты. Бас агроном мен бас инженерді басқа жақтан әкелемін депті. Әйтеуір, не керек, бір адамның аузын аштырмапты. Бас экономистке, прорабка қолдау жасағанына қарағанда бұл ауылдағы жағдайды, кімнің кімге жақын екенін біліп келіп отыр. Әлде бұрынғы директор Ерлікпен таныстығы бар ма екен?..” Әр нәрсені ойлаумен Алтайдың басы әбден қатты. Мұны апта бойы іздеген жан болған жоқ. “Мынаның қорлығы өтті-ау? Соңғы жиналыста кәсіподақ дегеннің керегі бар ма, осы. Ол кімді кімнен қорғайды деп төбеден жай түсіргендей болыпты. “Мәссаған, “Кәсіподақ – коммунизм мектебі” деген қайда!!! Мынау бір әумесер болмасын?!”

Жаңа директордың қайда екенін, немен айналысып жүргенін ешкім білмейді. Келеді, кетеді. Отбасын көшіріп әкелу де ойында жоқ сияқты. Әйтеуір, бір жұмбақ адам. Бұрынғы басшылар келісімен ауылдағы ақсақалдардың, беделді адамдардың арасынан өзіне кенесші болатындай жандарды іздеп, солармен ақылдасып отырушы еді, бұда ол да жоқ.

Кәсіподақ комитетінің мәжілісі де аяқ астынан шақырылды. Алтай күн тәртібін мәжіліс басталғанда бірақ естіді. Бәрін сыртынан пішіп, кесіп қойыпты. Әй-шай жоқ мұны төрағалықтан босатып, орнына бөлімше зоотехнигі болып жүрген Аманаттың Қайсарын сайлады.

Содан кейін Алтай едәуір уақыт кеңсе маңын басқан жоқ. Мұны іздеушілер де табыла қоймады. Сөйтіп, бұрын аспанды тіреп тұрғандай шіренетін Алтай бір күнде ешкімге керексіз болып қалды. “Қорадағы малмен де күн көремін” дегені бекер екен. Үйге кірсе де, далаға шыкса да, жатса да, тұрса да, неше түрлі ой маза бермейді. “Қой, бүйтіп ішқұса болып өлермін. Бұл директорға істеген

жамандығым жоқ қой, кеткенге қарсы шықсам – елдің жайын ойладым. Мүмкін менің жұрт сияқты барып, қайырлы болсын айтпағаным қитығына тиіп қалған шығар. Директор маған келіп жағдайымды сұрамас, өзім барайын, мүмкін кілтшілік болса да бір жұмыс тауып берер”.

Кеңседе көп жағдай өзгеріп қалыпты. Ерліктің кезінде директордың кабинетінің есігі жабылмаушы еді, бұл кіріп келгенде хатшы қыз: “Қазір директор жоқ. Қандай жұмыспен келіп едіңіз, мүмкін басқа мамандар шешер” деп сызыла қалды. “Әдірам қалғыр, кешегі бокмұрын Әспеннің шүйкебасқызы, танымайтын адамдай сөйлеуін”.

– Мен жеке жолығып әңгімелесейін деп едім.

– Ол кісі қандай мәселемен келгеніңізді біліп алмай, бәрібір қабылдамайды.

– Баяғы жұмыс мәселесі ғой.

– Онда кадр бөліміне, Әсия Рахметқызына жолығыңыз.

– Әсия Рахметқызы? Кадр бөлімі? Әлгі бухгалтердің көмекшісі болған қыз ба?

– Иә, Әсия Рахметқызы – кадр бөлімінің бастығы.

Күнде көріп, бұрын бірдене айтса елп ете түсетін Әсия да жылы қабақ таныта қойған жоқ.

– Өтінішіңізді тастап кетіңіз, бір аптаның ішінде шешіліп қалар, – деді.

Амал нешік, өтініш жазып қалдырды да, ұнжырғасы түсіп үйге оралды. Содан бір аптаны өткізіп, кеңсеге тағы барды. Ернін шиедей қылып бояп алған Әсия бұл кіріп келе жатқанда әлде бұған солай көрінді ме, тыржың ете түскендей болды. “Тыржындасан, тыржындай бер. Ертең де күн бар ғой, көрерміз сонда”.

Әсия алдындағы қағаздарды ақтарыстырып, мұның өтінішін тауып алды да, шекесіне директордың өз қолымен жазылған нұсқаманы оқи бастады.

– Принять скотником.

– Принять скотником?! Ол құлап қала жаздады. “Мынаның қорлығы-ай”.

– Қарағым, дұрыстап қарашы, мүмкін мына оқып тұрғанын басқа біреудің өтініші шығар?

– Жоқ, сіздікі, кеше ғана қол қойған. Маған қайтарып тұрып: “Барса – малға барсын, бармаса – өзі білсін” деді.

– Өзіне кіріп шықсам қайтеді?

– Жоқ, ол кісі бас мамандардан басқаларды қабылдамайды.

“Мынау бір керемет болды ғой. Қап!..” Шай үстінде де ерні жыбыр-жыбыр іштей кижініп отыр.

Рабиғада үн жоқ. Күйеуінің қиналып жүргенін іштей сезеді. Бірақ өзінде де бар. “Бүкіл елді көтеріп қарсы шығатындай сол Ерліктен не жамандық көріп еді? Үй салып берді, балалардың оқуына да көмектесті, жылда соғымын алып тұрды. Қонаққа барса да, “Алтеке, Алтеке” деп қасынан тастамайтын. “Семіздікті қой ғана көтере алады” деген рас қой.

– Маған мал бақсын депті, мынаның есі дұрыс емес шығар.

– ...

– Неге үндемейсің, мал бақ деп отыр ғой.

– Қайдан білейін, өзің шешсейші.

– Әлде көшіп кетсін деп отыр ма екен?

– Көшіп қайда барамыз? Қазір үй салу оңай ма? Ол жақта да қалаған жұмысыңды бере қойса, жарайды ғой.

– Жай айтам да, кім көшейін деп отыр дейсің. Сенін де әке-шешен, менің де туған-туысқандарым осында жатыр, қайда барамыз? Басқа жақта бізді кім күтіп отыр дейсің. Әлде, мені мал баға алмайды деп отыр ма екен? Қой, төрт қабырғаға камалып, қора мен екі ортада сенделе бергенше, сол малына барайын, ертең ол да жоқ деп мүлде жұмыссыз қалдырар. Мыналардың түрі жаман.

Қыста мал жайлау оңай ма? Бұл айыр-күрек ұстамағалы қашан. Рабиға шай құйып отырып, ауық-ауық күйеуі-

не қарап қояды. Жағы суалып бара жатқан сияқты. Ана кездері үйге келсе алас-күлес тамағын ішіп кетуге асығушы еді, қызметтен босағалы мұнымен кәдімгідей әңгімелесетінді шығарды.

– Мына заман не болып барады?

– Тағы не болып қалды, малдан да шығарып жатырма?

– Қайдағы мал, кеңес одағы тарап жатқан жоқ па? Күнде теледидардың алдынан шықпайсың, неңді көресің сен?

– Менікі жай, кино-сино ғой, саясатта не жұмысым бар.

– Жұмысың болмаса, біліп қой, енді Мәскеудің бізде ісі жоқ. Ақыры, ана жалтырбас қайта құрамын деп бәрін құртыпты. Енді бізді алда не күтіп тұрғаны: бір Алла ғана біледі. Шанырағы ортасына түскен одақ сияқты шаруашылықтар да тоз-тоз болып кетпесе жарайды ғой.

Рабиға уәж қайтарған жоқ, ыдыс-аяғын сылдырлатып, ауыз үйге кетті. Тұмшалаған ой еңсесін көтертпей, ол әлі отыр. “Кешегі газет қайда екен? Тақырыбы өзгешелеу бір мақала жүр еді. “Ортақ өгіз өлді”. Ол газеттің екінші бетін етектей жатқан көлемді мақаланы көз жүгіртіп оқи бастады. Мынау өзіміздің көршілес кеңшар туралы ғой. Олардың халдері қалай екен? “Мәссаған! Тұтас шаруашылық иесіз қалып, пышақ үстінен бөліске түсті дей ме?! Иесіз қалғаны қалай?! Үкімет не бағып отыр?!” Ол тағы да газетке үнілді. “Тарап кеткен кеңшардың мысалына жүгінетін болсақ, қолда бар техникасынан айырылған үш ауыл он бес мың гектардай жерді өңдеп, баптап, егін сеуіп ойдағыдай өнім ала ала ма? Әй, қайдам? Менің күмәнім бар. Заманның түзу кезінде, бәрі үйіліп-төгіліп жатқанда істің оңтайын келтіре алмаған ағайындарымыздың бір жылдан кейін-ақ танаптарға арамшөптерді қаптатып жібермесіне кім кепіл? Өгізге туған күн бұзауға да туады. Ертең ел, жер иесіз қала ма деп қорқам”. Ол кеңшар кеше ғана дүр-

кіреп тұрған жоқ па еді. Басқаны былай қойғанда қойдың өзі он бес мыннан асатын. Соның бәрін жер жұтып қойғаны ма? Мынау адам сенбейтін нәрсе ғой...”

“Өгізге туған күн бұзауға да туады”. Тілшінің айтқаны айна-қатесіз келді. Алтай мал жайлауды қойып, қасапшы болып алды. Күнде он-он бес мал сояды. Терісін ғана сыпырып КамАЗ-ға артып жөнелтіп жатыр. Қайда әкетіп жатыр? Оны ешкім білмейді. Директор айтты, бітті. Бүгінгі таңда бұл ауылда директорға “э” дейтін адам жоқ. Сол “директор айттымен” бойдақ мал түгел бітті. Бір күні бас зоотехнигі, мал дәрігері, инженері бар үш КамАЗ-ды тіркеп қойып, сауын сиырларды сойындар демесі бар ма? Бұл үндеген жоқ. Осында отыз жылдан бері бақташы болып істеп келе жатқан, жайшылықта қой аузынан шөп алмайтын Мырзағали шыдай алмай кетті білем:

— Бұл қай шатасқандарың, пышақтарыңды жалаңдатып, бұзаулайын деп тұрған сиырларды соямыз дегендерің.

— Директор айтты.

— Бүйткен директорларың бар болсын, сол директор айттымен әкетіп жатырсындар, әкетіп жатырсындар, осының шегі бола ма? Мынау өзі біздің көсегемізді көгертпейтін адам болды ғой...

Әңгімеге бас инженер араласты:

— Отағасы, қазір мал өсіру пайдасыз. Оны өзіңіз де жақсы білесіз. Енді егін салу керек. Оған қосалқы бөлшек, жанар-жағармай керек. Қолма-қол сатып алатын ақша жоқ. Бәрі айырбасқа кетіп жатыр. Бартер. Бартер дегенді естігеніңіз бар ма? Жалғыз біз емес мұндай жағдайға тап болып отырған.

— Ой, бартерлеріңнің!... Мал тиімсіз деп кім айтты сендерге, атам қазақ малмен күн көрген жоқ па еді.

— Салғыласып қайтеміз, мұның бәрін біз шешіп жатқан жоқпыз. Біз айтқанды істейтін адамбыз, ерте күнді кеш қылмайық.

— Істесендер, өздерің істендер. Мен малдың обалына қала алмаймын.

Мырзағали қолындағы айырын бұрышқа қарай лақтырып жіберді де, үйіне кетіп отырды.

Бас зоотехник:

— “Алтеке, өзіңіз бірдені қылмасаңыз” деп бұған жақындай түскен. Ол енді жаңа Мырзағалидің соңынан кетіп қалмаған екенмін деп өкінді. Жүрегі шайлығып қалған ба, бір түрлі қарсыласа алмай тұр.

— Жалғыз өзім үш КамАЗ-ды қашан толтырамын.

— Жалғыз соймайсыз, қазір ауылдан жігіттерді әкелеміз.

Сол күні ол үйге түн ортасы ауғанда бір-ақ оралды. Қанша қалжырап келсе де, көпке дейін кірпігі айқаспай қойды. Көзін жұмса болды, бұзауын іздеп сиыр мөңірегендей болады. Расында да, елу сиырдың бәрі буаз болып шықты. Оған қараған ешкім жоқ. Ферма басы қан сасыды. Осы ауылдың бар иті сонда. О, тоба! Ақырзаман деген осы шығар?

Қызмет істеп жүрген кезінде газеттен бе, әлде кітаптан ба, қоғамдық құрылыс өзгеріп, үкімет ауысқан кезде неше түрлі аласапыран болады дегенді оқығаны бар еді. Қазір дәл сондай кез сияқты. Сол аласапыранның ауылға тиіп тұрған бір ауыр көрінісі — ұрлық. Мал ұрлығы өршіп тұр. Ашаршылық пен соғыс жылдары да дәл осындай сипатта ұрлық болды деп естімеген. Өрістен, даладан жітіру былай тұрсын түн құрғатпай қорадан әкетіп жатыр. Осы ауылдың өзінде қаншама мал қолды болмады. Марқұм Сайлаудың да қорасын біреулер бұзса керек. Әйтеуір, бір-нәрсе бөгет болып, ұрылар дегеніне жете алмай, құр қол кетіпті. Құр қол емес-ау, сол түнде Бәтіш кемпірдің тайыншасы қолды болды ғой.

“Ақырзаман” алда екен. Кешікпей кеңшардың бүкіл қоралары қаңырап бос қалды. Нақ осы кезде көзіне облыстық газетте жарияланған тағы бір мақала түсті.

“Ауылдастарыма ашық хат”. Кім жазды екен?” Арман Жүсіпов, осы ауылдың баласы, журналист. Ол көзілдірігін киіп, жарықтың алдына отырды да оқи бастады.

“Ардақты ағайын, қымбатты аға-апаларым, іні-қарындастарым, өздеріңізбен таяуда ғана екі мәрте жүздесіп, бүгінгі күн үрдісінен туындап отырған бірқатар мәселелердің төңірегінде пікір алыссам да осы хат арқылы тағы бір тілдесуді жөн көрдім.

Оған мені итермелеп отырған ауылдың бүгінгі ауыр тұрмысы. Өздеріңіз жақсы білесіздер мен отыз жылдан астам уақыт бойы қалада өмір сүріп келе жатсам да туған ауылым Қараталға ат ізін жиі салып тұрамын. Ертеректе ауылға соққан сайын оның уақытпен бірге көркейген бейнесіне көңілім толып, қуанып қайтушы едім. Сол күндері жасампаз істердің жетегінде жүрген жерлестерімнің жүзінде нұр ойнаса, бүгін мұң, уайым-қайғы басым екені байқалады.

Киім-кешекке түскен жамауға да көнерміз-ау, жүрекке түскен жараны қалай емдейміз?! Иә, дәл бүгін ауылда шекесі шылқып отырған ешкім жоқ, нарық әкелген қиындықтар көше-көшені бойлап, қақпаларды кезек-кезек қағып келеді. Бұл бір түсініксіз заман болды: маңдайтер еңбекақыңды айлап ала алмайсың, алансыз қарттығымды қамтамасыз етем деп өмір бойы бел шешіп, тізе бүкпеген зейнеткерлердің де қолына көк тиын тиіп жатқан жоқ. Қаржының тапшылығынан ғана туындайтын түйіндерді тізе берсем — қағаздың беті жетпес. Нарықтың торына түскен халықтың не нәрседен болсын қолы байланып отыр. Бір ғана мәселені алайықшы, басы ауырып, балтыры сыздағанмен, ауылдан аттап шыға алмай амалсыздан үйінде бүктүсіп жатқандар, болмаса сырт көзге сыр бермей тістеніп жүргендер қаншама.

Міне, осылай бір-ақ күнде әлеуметтік әділеттіктің аты өшті. Енді не істеу керек? Осы сауал көптен менің де көңілімнен шықпай жүр. Алдыма қарасам, жылт еткен сәуле

көрінбейді, ал артым быт-шыт қирап жатыр. Не істейміз, кайтсек қазіргі жағадан алып, аяқтан шалып жатқан қиындықтардың бетін қайтарып, еңсемізді көтере аламыз? Осындай ойлардың жетегінде ақылдаспақ болып жақында өздеріңізге келген едім. Сіздер қойған сансыз сауалдар ойдағының бәрін ақтаруға түрткі болды. Сонда мен сіздерге не ұсындым? Бұл арада екі сағаттан астам уақытқа созылған сол әңгімені қайталап жатпай-ақ қояйын. Тек, өзім ұсынған негізгі бағыттарды естеріңізге сала кетсем артық болмас.

Біріншіден, мен сіздерге нарық деген алпауыттың ешкімді аямайтынын, дәл бүгін оның алдында баршаның дәрменсіздік танытып отырғанын, елде берекесіздік белен алып бара жатқанын, құдайдан да, заннан да қорықпайтындардың көбейіп кеткенін айттым. “Әй” дер әже, “қой” дер қожаның” жоқтығын пайдаланып қойны-қонышын толтырып жатқандардың да аз емес екенін жасырғам жоқ. Байлыққа құнығып, жауапкершіліктен жұрдай болған көптеген басшылар халықтың ондаған жылдар бойы тырнақтап жинаған игілігін оңды-солды шашуда. Осыны үкімет, жергілікті жердегі әкімдер, құқық қорғау органдары көрмей отыр деп кім айтар? Әрине, біледі. Білсе де үндемейді, қолынан қақпайды. Осындай жағдайда үкімет бізді асырайды деп қол қусырып қарап отыру дұрыс па? Менің ше бұл шарасыздыққа мойынсұну деген сөз. Оның арты неге әкеліп соқтыратыны белгілі ғой. Қайыршылық өмірдің қамытын киюге асығуымыз қалай? Мен сіздерге осыны, енді аспаннан шелпек жаумайтынын дәттедім.

Баршаңыз да түсінгендей бас шұлғысып: “Сонда не істеуіміз керек?” деген сауалды көлденең тарттыңыздар. Менің жауабым: бұл арада сіздерде кеңшардан бөлініп шығудан басқа таңдау жоқ. Бұл сіздерге не береді? Ең алдымен өндірілген өнімнің бәрі ауылда, халықтың өзінде қалады, тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кет-

пейді. Араларыңыздан іскер де адал басшы шыкса, бір жылда байып кетпегенмен, қайыршыланудың жолы қиылады. Ол үшін, әрине, ауыл тұрғындары: жасы бар, кәрісі бар бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығара ынтымақтаса еңбек етулері, әсіресе, үнем мен ұқыптылық жолындағы күреске белсене қатысулары керек. Мысалы, Қаратал ауылы үшін 200 бас ірі қараны жайлауға техника күшін пайдаланудың не қажеті бар? Жалпы жан-жақты ойластырса, нарыққа өтпелі кезеңде кез келген кәсіпорынды қарызға белшеден батырып отырған электр қуатын да, суды да есеппен пайдалануға, сол арқылы шығындарды едәуір азайтуға болады. Иә, бүгінде не нәрсеге болсын есеп төреші екенін түсінетін мезгіл жетті. Және осы істен ұжымның бірде-бір мүшесі шет қалмауға тиіс. Мен осы жағдайларға егжей-тегжейлі тоқтала келіп, мәселені жедел, көктемгі егіске дейін шешпесеңіздер соңғы мүмкіндіктен айрылып қалатындарыңызды ескерттім. Сабак болар, ой салар деген мақсатпен негізгі қорлары таусылғанша титықтай берген, ақыры, ешкімге керексіз болып қалған кеңшарлар туралы мысалдар да келтірдім.

Ойды ой қозғайды деген емес пе, “Дұрыс екен, онаша бұзау айдап та көрейік” дестіңіздер. Сол арада “Дауысқа салайық, несіне созбактай береміз” дегендер де болды. Мен мұндай қадамның жауапкершілігі зор екенін, сондықтан ауыл тұрғындарын мүмкіндігіне қарай түгел жинап ақылдасу қажеттігін, орталарыңызға кеңшар басшыларын, жекешелендіру ісімен айналысып жүрген мамандарды да шақырудың артық болмайтынын түсіндірдім. Міне, осы сөзге тоқтап келесі аптада тағы да кездеспек болып, сонда туған ауылымыздың болашағына қатысты мәселелерді кең толғамақ ниетте тарқастық.

Иә, дағдарыстан шығудың оңай жолын көріп отырған ешкім жоқ. Дегенмен, қасқырдан қорыққан адамның орманға бармайтынын естеріңізге салдым. Жүрексініп,

ауық-ауық күрсіне бергенмен іс біте ме, соны неге ойламайсыздар? Өткен жылды 12 миллион теңгеге жуық шығынмен аяқтаған, басқа да қарыздарға белшеден батып отырған шаруашылықтың ендігі жерде кімді асырап-сақтайтын қауқары бар?! Ертең аз ғана мал да бітеді. Соңғы бір жылдың ішінде қатарға бір де бір төл қосылмаса, қайта төрт түлік жүздеп кеміп жатса, саланың болашағы туралы не айтуға болады? Жақсы, қолда бар малды түгел нарыққа құрбандыққа шалайық, сонда халыққа не қалады? Сіздердің ойларыңызды оятсам деген ниетпен мынадай қарапайым мысалға да жүгінген едім. Әкенің қолында екі сиыр болса, біреуін енші сұраған баласына бермей ме, ал жоқ болса, несін береді? Сол сияқты кеңшар тоз-тоз болмай тұрғанда бөлінсеңіздер, қолдарыңызға әйтеуір, бірдеме тиеді ғой. Ал, ертең қалтаның жыртығы әбден кеңейгенде таяқтан басқа не ұстап шығасыздар?

Бірақ, соны ойлап жатқан ешкім жоқ. Баяғы жартас, бір жартас: самарқаулық, жоғары жаққа қарап ауыз аша беру, “Анау неге жоқ?”, “Мынау неге жоқ?” деген сияқты сансыз сауалдар ғана халықтың ми қатпарларына мықтап сіңіп алған. Әрине, жекешелендіру зорлықпен жүзеге асырылатын іс емес. Сол сияқты оның нарықтың ажырамас маңызды буыны екенін де дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Өйткені, қазіргідей халық шаруашылығы жаңа экономикалық қатынастарға көше бастаған кезде жеріне, еліне ие болмасаң, ісің алға баспайды, тұрмысың жақсармайды. Алдын алмасаң – нарық ертең-ақ тұңғиығына тартып әкетеді. Күндердің күнінде оны да түсінерсіздер-ау! Бірақ одан не пайда?!

Әрине, бұл барлық ауылдарға қатысты мәселе. Сондықтан, өзімнің ауылдастарыма арнаған осы сөздерім басқаларға да ой салар, үлкен іске қозғау болар деген үміттемін. Халқымыз “Келісіп пішкен тон келте болмас”, – демеуші ме еді, ұйқылы-ояу жүріп көштен қалып қоймайық”.

Сөзінің бәрі дұрыс сияқты. Жас болса да жағдайды түсініп жазып отыр. “Бірақ бұл да жекешелендіруді жақтай ма, қалай? Сол жекешелендіру дегенді қайдан шығарған осылар. Баяғыда әкелеріміз айтып отырушы еді: “Бізді колхозға зорлап кіргізді ғой” деп. Енді бұлар соның бәрін таратып бермек пе? Түк түсінсем бұйырмасын. Білетін адам болса тым құрымағанда біреуі ауылға шығып осының бәрін халыққа неге түсіндірмейді екен? Одақпен бірге райком-срайком дегендердің де көзіне су құйылды. Әкімшілік деді ме, әйтеуір, ара-тұра әкірендеп кететін біреу бар.

Баяғыда колхозды ұйымдастырғанда да осындай өкілдер мен шолақ белсенділер тыным таппайтын деуші еді үлкендер. “Ортаға сал, колхозға бар” деп тепсінген өкілдер мен белсенділер әйтеуір елді өлместін күнін көретін еңбекке, ортақ жұмысқа айдайтын. Сол кездегі халық сірә, қазіргі жұрттай бойкүйіз болмаған-ау. “Үкімет өлтірмейдінің кебімен қарап отырмай, күнді-түнге ұластыра еңбек еткен”. “Бригадир терезенің алдында камшысын шырт еткізгенде, етігімізді қоңылтаяқ кие салып жұмысқа жүгіретінбіз деп айтып отырған үлкендердің әңгімесін талай естіп те еді.

Ең ауыры сол, жастар тығырықтан шығар жол таппай қиналуда. Жол сілтер кім бар? Әй, бірақ ана газетте жазылғандай ақыл-кенеке құлақ қойып жүргендер аз-ау. Ұрпақ өз пікірімен жол табатын ақылдан ада болып кеткен бе? Кеше ғана көрші ауылдағы бір өрімдей жас жігіт асылып өліпті деген хабар шықты. Екі қызын алдына алып аймалап отырып, келіншегіне “қазір келемін” деп шығып кетіпті. Содан қорада асылып тұрған жерінен бірақ тапқан. Оның алдында Никитенко селосында бір қазақ жігіті асылып өлген. Ауру шешесін қалаға дәрігерге көрсетуге апаратын қаржы таба алмай, намыстан күйініп асылыпты дейді жұрт. Қалай болғанында да мұндай жайсыз хабарлардың қаптағаны сондай, елдің еті үйреніп те кеткендей.

Көп жерде кеңшардың да аты өшті. Өндірістік кооператив деді ме, бірлестік деді ме, бәрі астан-кестен. Шаруа қожалығы деген бір бәле шықты. Айтуға тіпті оңай: жерінді бөліп алды, өзіне-өзін жұмыс істе. Соған сеніп қалған бір-екі отбасы бөлініп еді, ешкімге керексіз болып шыға келді. Кеңшардың басшылары: “Сендер крестьянсыңдар, бізге қатынастарың жоқ, өз күндерінді өздерің көр” деп жолатпайтын көрінеді. Бәрінен түніліп, бөлініп шыққан Серікбай да не анда емес, не мұнда емес, сандалып жүр. “Қырық жыл кеңшарда еңбек еттім, үлесіме техника беріңдер десем, ешқайсысы маңайына жолатпайды. Сонда ана алпыс гектар жерді қолмен өңдеуім керек пе” деп бір кездескенде жыларман болған.

Техника дейтін техника да жоқ. Бәрін осы шаруашылықтан алашағы барлар таратып әкетіпті. “Директор қайда?” Соңғы кезде директорды көрген ешкім жоқ. Біреулердің айтуына карағанда, Астанадан бір-ақ шыққан сияқты. Өзіне алатынын алып, сататынын сатып “Бірліктің” орнына шөп шықпайтындай қылып кетсе де оны іздеп жатқан ешкім жоқ. Қазір жалғыз Алтай емес, бүкіл ауыл жұмыссыз. Үлкендер жағы үйлерінен шықпайды, ал жастар... Жастар қас қарайса топ-топ болып, көше кезіп, төбелеседі. Өйткені, ауылда оларды тәртіпке шақыратын ешкім қалған жоқ. “Осылар ертең не болар екен?” Бұрынғылар тоғыздан алтыға дейін болса да сағатқа қараушы еді. Ал қазіргілер ше, оларды іздеп жатқан ешкім жоқ, өндіріс, жұмыс, тәртіп, жауапкершілік дегеннің не екенін білмейді. Тіпті кейбіреулері үйіндегі бір-екі малын жайлауға да ерінеді. Әйтеуір, бір етек алып бара жатқан бойкүйездік”.

Бұл ауылдың тұрғындары ақшаның да мөрін ұмытуға жақындаған. Тіпті бертінге дейін жұмыс істеп келгендердің өздерінің де қолдарына ақша тиген емес. Еңбек-ақына осы шаруашылықта не бар, соны аласың. Алғанда да бағасы удай. Оның дәмін анада өзі де татқан, кеңшарда

бұрыннан қалған мың теңгедей алашағы бар еді, соны сұрап барғанда есепші үш қап жем алмасаңыз, одан басқа түк те жоқ деп аузын қу шөппен сүрткен. Ертең ол да болмайды. Осылай еңбек әбден құнсызданғаннан кейін жұмысқа кімнің зауқы соксын? Бірдеме істейінші-ау демейді ғой, демейді. Бар білетіндері басқа жаққа көшу. Осы ауылдың жартысы көшіп кеткен шығар-ау. Көбі үйлерін де сата алған жоқ. Қайтеді? Ертеде тұрғызылған үйлерден мықтасаң қора саларсын. Оны далита беретіндей қай малың сыймай жатыр? Ал, Ерліктің кезінде шпалдан салынған жаңа үйлерді берісі Сулышоктан, әрісі қаладан келгендер бұзып-бұзып алып кетті. Жай отырып жылағың келеді, бес бөлмелі үйлерін бір тайыншаның құнына айырбастап жібергендер болды-ау. Ерлік демекші, Ерліктің кезінде жыл сайын кем дегенде жиырма үй пайдалануға берілетін. Бүгін ойлап отырса, соның бәрін етінің тірлігімен істеген екен ғой. Құрылыс материалдарымен бір орталықтан жабдықтау деген болған жоқ. Кім қайдан не табады – соған риза. Осы маңайдағы көп директорлар Ерлік жиырма үй тұрғызып жатқанда екі-үш үйді әуірімдеп әзер салатын. Ерлік материалдардың бәрін Түменнен жеткізіп тұрды. Әсіресе, күзгі жиын-терін аяқталып, қар түскеннен кейін сол жақтан шықпайды. Қасына прорабы бар, тағы екі-үш жігітті ертіп кетеді. Содан бір-екі апта өткеннен кейін бөренесін бөренедей, тақтайын тақтайдай артқан машиналар “Іш жақтан” ағылады-ай келіп. Сөйтіп, көктемге дейін құрылыс учаскесінің аумағы, ат шаптырымдай алаңы материалға толып қалады.

Бірде Ерлік сол жақтан қатты ауырып келді де, үйінде бір күн болды ма, болмады ма, ауруханаға түсті. “Жай суық тиген шығар” деп ойлап еді, екі апта өтсе де шыға қоймады. Сосын бір күні көңілін сұрайын деп ауруханаға барған. Өңі бір түрлі ашаң тартып, кәдімгідей жүдеп қалыпты.

– Бұл не жатыс, жастар ауыра ма екен, – деп әзілдей кірген.

– Әй, Алтеке-ай, ауру жасқа қарамайтын көрінеді ғой, күнде сұранам шығарындар деп. Бірақ, мені тыңдайтын дәрігер жоқ. Анализден анализді алып жатыр. Айтуына қарағанда ауруды асқындырып алған сияқтымын. Суық тигені өз алдына, бауыр мазалап тұр.

– Иә, ақ қар, көк мұзда тайганы шарлау оңай болып па, ел іші емес, алыс командировкада жүрген адамның бабы келе бермейді ғой.

– Көктайғағыңа да, бораныңа да, күн-түн жүріске де үйрендік қой, бәрінен орыстарға еріп арақ ішу киын болды.

– Е, денсаулығың көтермесе, ішпе.

– Ішпеуге болмайды, мұндағылар ойлайтын шығар, бәрі өзінен-өзі келіп жатыр деп. Жоқ, орыстармен стакан соғыстырмасаң, бір тақтай да ала алмайсың. Оларды ақша да онша қызықтырмайды. Жәшік-жәшік арақ апарып, өздерімен бірге ертелі-кеш ішу керек, сонда ғана тіл табысасың, барған ісің бітеді. Сөйтіп, ағаш-ағаш деп жүріп біраз денсаулықты құрытып алыппыз ғой.

Осылай директор ағынан жарылған. Сол үйлер қазір қайда? Үйінділері ғана жатыр. Япыр-ай, бұл не деген заман болды? Қандай іргесі сөгілмеген ел еді, бір-ақ күнде быт-шыты шықты. Бүкіл дүние жүзін дірілдететін одақтың шанырағы ортасына түседі деп кім ойлаған? Бәрі ағылып-төгіліп жатушы еді-ау! Қайда барсаң да қоймалар аузы-мұрнынан шығып тұратын. Қағазынды толтыр да, керегінді ала бер. Қазір соның бәрі қайда? Жер жұтып қойды ма?! Ешкім білмейді. Бәрі қит етсе “нарық”, “нарық” деп қақсайды. Нарығың қора-қора қойды қырып кететін аш қасқырдан да жаман болды ғой, бәрін тып-типыл етті. Барлық жерде осылай ма екен? Әлде нарықтың дауылы осы ауылдың үстінде ғана соғып тұр ма?

Оның ойына тағы да Ерлік оралды. Осыннан кеткеннен кейін ол көрші аудандағы “Ақжолға” директор болған.

Баска аудан демесең, Акжол Бірліктің дәл іргесінде. Заманның түзу кезінде желі онынан бір еспей қойған “Акжол” қазір дүркіреп тұр. Аңада өзі де барып, бәрін көзімен көріп келген. Сол ауылда мұның нағашылары тұрады. Нағашы болғанда шешесінің інілері қайтқан. Солардан қалған тұяқтар бар. Бірақ ана кезде ат үстінде жүріп соларға мойын бұра қоймады ма, әйтеуір, бұдан безбесе де, іздеп жатқан ешқайсысы жоқ. Тек Сәлімнің Нұрқаны ғана мұны “нағашылап” алай өткенде, бұлай өткенде ат басын тіреп жүреді. Бұрын мектепте мұғалім еді, қазір соның бәрін тастап, қаңырап бос қалған сауда орталығын сатып алып, дүкен ұстап отыр. Аңада барған. Барғанда кездейсоқ барған жоқ, ат басын арнайы бұрған. Нұрқан сөйтіп жатыр, Нұрқан бүйтіп жатыр деген әңгіменің шеті бұл ауылға да жеткен. “Қанша дегенмен жежкат емес пе, мынадай тығырыққа тіреліп отырғанда ештеңе бөліп бермесе де білгені болса айтар, ақыл қосар” деп барған тура үйіне соғып еді, балалар “әкеміз де, шешеміз де қазір үйде отырмайды, жұмыста, товарға кетіп жатыр ма, осында ма, ол жағын білмейміз”, – деген. Сосын жұмысына іздеп барды. Бұрынғы рабкооптың бір үйде орналасқан бес дүкені болатын. Соның маңдайшасына айшықты етіп “Н.Сәлімовтің жеке кәсіпорны” деп жазып қойыпты. “Мәссаған! Мынаның бәрі Нұрқандікі болғаны ма?!” Іші де кірсе шыққысыз екен, сөрелер товарлардың неше түріне толып тұр. Сатушыны тани кетті, Нұрқанның кіші інісінің келіншегі – Әсима. Ол да мұны танып: “Ағатайым, бір жұмысымен әлгінде ғана кетіп еді, қазір келеді” деп жылы шырай танытты.

Айтқандай, Нұрқан көп күттірген жоқ. Амандық-саулықтан кейін: “Асхана ашпақшы болып жатыр едік, мына құрылысшы жігіттерге жұмыстың мән-жайын түсіндіріп кетейін, сосын үйге барамыз”, – деді.

Астында “Волга”, үйінің алдында жаңа жоқ еді, “Газель” мен баяғыда өзі бәлен жыл мінген “Пирожковоз” қатарласа қалыпты.

– Әлия да келіпті ғой. Танертең товарға кетіп еді.

– Иә, жаңа ғана жоқ та.

– Бүгін сіздің келетінінізді сезгендей, мен ешқайда шыға қоймап едім. Әйтпесе, үйде отыру жоқ. Жұмыс деген бастан асып жатыр, бірі бітсе, екіншісі дайын тұрады. Жүріңіз, үйге кірейік.

Үйдің іші де ана жолы келгендегідей емес, біраз өзгеріп қалыпты. Стенка да, диван да басқа. Сәкіде үлкен жаңа кілем жатыр. Сұқтана беруге ұялып отыр, әйтпесе, басқа да өзгерістер аз емес сияқты.

Дастарқан жиналғаннан кейін Әлия балаларын ерітіп дүкенге кетті де бұл екеуі үйде онаша қалды.

– Жиен-аға, ауылдан шыға бермеуші едіңіз жай жүрсіз бе?

– Бәлендей шаруам жоқ, бірақ біраздан бері өзіңмен кездесем деп жүр едім.

– Әңгімеңізді айта беріңіз.

– Менікі қай бір әңгіме дейсін, жұртта қалғандай болып отырмыз. Жалғыз сиыр бар еді, анада баланың бәлен айдан бері жиналып қалған пәтерақысын төлеуге кетті. Қазір бір пәле көрінеді ғой, тоғыңа, жылуыңа, тағы несі бар еді, суға ақшасын уақытында төлемесең сотқа беріп, пәтеріне дейін сыпырып алатын көрінеді. Түу, мен нені айтып кеттім, нағашы, мен бірдене сұрайын деп отыр екен деп ойлап қалма. Мені қинап жүрген жай, осы не болып барады?! Байқап отырмын, жағдайларың жаман көрінбейді. Не ақылың бар бізге қосатын?

– Алланың бергені шығар, әзірше жұмысымыз жүріп тұр.

– Әлгі дүкен өзіндікі ғой.

– Иә, өзімдікі, үйі арзанға түскенмен жөндеу, ішін товарға толтыруға көп ақша кетті. Несие алдық, қарызға кірдік, әйтеуір, өйтіп-бүйтіп төлеп құтылдык. Енді шағын асхана ашпақ ойымыз бар.

– Өзіңнен кейінгі балалардың жағдайлары қалай?

– Жаман емес, солардың бәрі осы дүкеннің маңында жұмыс істеп жүр. Енбекақыларын ай сайын алып тұрады. Жалғыз біз емес, осы ауылдағылардың бәрі солай. Осында Нәби деген болған.

– Білем ғой.

– Соның балалары Мәдениет үйін алған, сол сияқты моншаға да біреу ие болып отыр. Бұрынғы медпунктіміз де кеңшар кезінде бас дәрігер болып істеген Қаратайдың меншігіне көшкен.

– Бізде осының бірі жоқ, бәрі құрып бітті. Тіпті ана мал қораларына дейін талап-талап алып кетті.

– Жалғыз сіздерде ғана емес, көп жерде солай болды ғой. Осы шаруашылыққа Ерлік Бәйкенұлы директор болып келмегенде біз де солардың кебін қиетін бе едік, кім білсін? Әйтеуір, Алла аяған шығар, бағымызға қарай сол кісі келді де, шаруаны дөңгелетіп әкетті ғой. Кеңес заманында 9 мың гектарға егін салсақ, қазір бидайдың ғана көлемі 15 мыңнан асады. Осыдан тұрмысқа не қажеттің бәрі бар. Ұн үгемін дейсің бе, ат сабылтып алысқа шапқылаудың қажеті жоқ, диірмен бар. Бұрынғыдай келіншектер нан пісіріп әуреленбейді, наубайхана бар, бәрін содан аламыз. Бір-ақ жылда қарақұмыққа қарқ қылды. Сұйықмай да осында ағызылады.

– Құстың сүтінен басқаның бәрі бар десейші.

– Бәрі бар, бәрі бар. Содан да болуы керек, осында көшіп келіп жатқандар көп. Оралманын да, басқасын да беттерін қайтармай қабылдап жатыр. Бір бос үй жоқ. Аманшылық болса, биылдан бастап үй салмақшы. Ана кезде орта мектеп деп аталғанмен жүз елудей ғана бала оқитын. Қазір бала саны үш есе өсті, сабақтар екі ауысымда жүргізіледі. Биыл өз қалтасынан 3 миллион теңге шығарып, сол мектепті жөндетіп берді. “Евроремонт” дегенді естуіңіз бар шығар, ондай мектеп аудан түгілі, облыста да жоқ.

– Сол ақшаның бәрін қайдан алып жатыр?

– Өзінікі, осы жердің байлығы. Үш жыл болды гектарынан 20 центнерден кем өнім алып көрген жоқ. Бұрын күзде астықты қидай сыпырып, тіпті кейде тұқымыңа дейін алып кетуші еді ғой. Қазір жағдай олай емес. Кімге сатасың, қандай бағаға сатасың, өз еркін. Оның үстіне жұрт пайдасыз деп малды жойып жіберген жоқ па? Ал қазір осы серіктестікте 400-дей жылқы, 2 мыңдай ірі қара, 10 мыңдай қой бар. Бұрын мал сойса терісін тілгілеп лақтырып тастаушы еді ғой, қазір тұяғына дейін іске жаратып жатыр. Осы ауылда өндірілген шұжық, сүт өнімдері Астананың, Алматының дүкендерінде сатылуда.

– Тіпті сол жақтарға да шығып кеткен бе?

– Аңада Қазақстанның 15, Ресейдің 10 қаласымен байланысымыз бар дегенін өз аузынан естігем. Керемет іскер жігіт, білмейтіні жоқ. Қайда пайда бар екенін іші жұрттан бұрын сезіп тұрады. Осында ауысқан соң бір жылдан кейін ғой деймін, бес бәйге атын сатып алған. Сонда кейбіреулер: “бәрі жетіп бәйгеге қатысуымыз ғана қалды ма?!” деп мырс-мырс күлген еді. Сол аттар ғана төрт “Джип” мінгізді. Қазір неше түрлі тойлар өтіп жатыр ғой. Солардың бір де бірінен қалып жатқан жоқ. Машинаға артып алады да, түү қиянға да бара береді. Қай ауылда жылқышы “Джип” мініп жүр, біреуін өткен жылы ат басына мінген балаға да бере салды.

– Бар болғасын аясын ба?

– Иә, иә, беріп тұр. Сол басымызға қонғалы тұрған бақты үркітіп ала жаздадық қой. Мұнда да “кеңшардың күні бітуге жақын, бәрін жеке меншікке ауыстыру керек” деп келді ғой. Басында осындағылар да мәселенің мәнісіне терең бойлай алмай, тулаған. Түсінбейді екенбіз ғой, бұған дейін жекешелендіру дегенді кім естіген, бәрі осындағыларға “мынау мүліктік үлесін, мынау пайың” деп бөліп-бөліп берді. Біреулерге комбайн, біреулерге трактор тиді. Он-оннан мал алғандар да болды. Әйтеуір ауыл шала байып қалды.

– Өзіне бірдеңе алды ма?

– Алды, әрине. Бірақ мәселе алғанда ғана емес екен. Жерді өңдеп, дән себу керек қой. Ол әркімнің қолынан келе ме? Білу керек, істің қисынын табу керек. Соны түсінбей қолдарына тиген техникаларын сатып жіберіп, бір күнде байып шыға келгендер де болды. Ал билігін де, байлығын да таратып берген директорымыз біраз адамды өзіне қаратып, банктен көп несие алып, егін септі. Оңай болған жоқ. Басшылар бір жаңа көйлек кисе, “Бізді жеп жатыр, тонап жатыр” деп байбалам салатын халықпыз ғой, неше түрлі сөз айтқандар да табылды. Жүйкесі мықты екен, бәріне шыдады. Ақыры, шаруа қожалығын құрған ағайынды Айтқожиндерден басқалары түгел өз еріктерімен Ерліктің қол астына қайта барды. Қазір енді оларды қусаң да кетпейді. Осы ауылда жұмыссыз жүрген бір адам жоқ. Бәрі де кәдімгідей ай сайын он мыңдап, жиырма мыңдап еңбекақы алады. Ана кезде зейнеткерлер ешкімге керексіз болып қалғандай еді, қазір олар ештеңеден мұқтаждық көріп отырған жоқ: отын-шөбін әкеліп береді, ұнды да сатып алмайды. Осында жалғыз қалған он шақты қария бар еді, соларды бір шатырдың астына жинап, қолдарын жылы суға малып отыр. Күтушілері, дәрігерлері бар. Бар шығынын өзі көтеруде.

– Ондай үй кезінде біздің Қараталда да болған. Бәрі қирай бастағанда ешкімге керексіз болып, ақыры тіпті ешкімі жоқ екі шалды облыс орталығындағы қарттар үйіне тапсырып, әзер құтылғанбыз.

– Әрине, ауыл болған соң, әр түрлі жағдай кездеседі ғой, тұрмысы жұқалар да бар. Егер Ерлік көмектеспесе, солардың балалары оқуға түсе алар ма еді?

Қазір бәріне төлеу керек. Осындай үш баланы өзі оқытып жатыр. Әсіресе, қаладағы жастарға жақсы болды. Ана кездері қыста да, жазда да үйге жете алмай, келсе кете алмай көп қиындық көруші еді, қазір автобус бөліп қойды, қалаға екі күннің бірінде қатынап тұрады.

— Иә, жағдайларын жаман көрінбейді, автопарктің жанынан өтіп едім, жап-жаңа комбайндар тізіліп тұр.

— Біразын саатып алды, біразын лизинкке деп жүрген.

— Ол тағы не нәрсе?

— Оны өзіміз де жаңа түсініп жатырмыз. Сірә, қарап берген нәрсе ғой деймін. Білмейтіні жоқ, үкіметтегілердің басы да бұлай істемейтін шығар?!

— Дұрыс айтасын, істесе біз сияқтыларға қол ұшын бермес пе еді. Отырмыз ғой шарасыздықтан қайда барарымызды білмей. Алла тағала бізді “Білме, білгеннің тілін алма” деп қарғады ма екен, түпкі ойын түсінбей жатып, даурығып кеттік қой. Естимін осылай істің оңайын тауып жатқандар әр жерде бар көрінеді.

— Алғашында біздің де басымыз қатып кеткен. Бір күні халықты жинап алды да: “Шаруашылықты жекешелендірдік, енді әлеуметтік нысандарды да өз иеліктеріңізге алуларыңыз керек. Қолынан іс келетін азаматтар шықсын, көмектесеміз” дегені ғой. Сол сәтте оған аса мән берген адам бола қойған жоқ. Арада біраз уақыт өткеннен кейін өзі іздеп үйге келіпті. “Сен отбасынмен сауда орталығын алсайшы, жолдасын кооперативтік институтты бітірді ғой” дейді. “Ойланайық, ақылдасайық” дедім. Ол кеткен соң Әлияға айтсам “Оны кім істейді, товарды қайдан аласың, дағарадай үйді қалай жылытасың, үкімет бүгін берсе, ертең қайта сыпырып алады” деп безек-безек етеді. Бірақ Ерлік ақыры бізді де, басқаларды да дегеніне көндірді. Одан зиян болған жоқ.

— Қазір “Ақжол” жиырма мың гектарға егін себеді деген рас па, осы?

— Болса болатын шығар, оның үстіне мына іргедегі Амангелді ауылының бір топ ақсақалдары “бізді өзіңе қосып ал” деп келіп кетіпті ғой.

— Амангелді әлі “Синегорьенің” қарауында емес пе еді?

– Болған. Бірақ “Синегорьенің” өз көздегені бар екен. Бір-екі жыл егін егіп Амангелдінің бүкіл техникасын сыртқа айдап, жұрдай қылып кетіпті. Әбден үміттері үзілгеннен кейін, барар жер, басар таулары қалмаған соң Ерлікке келіп отыр ғой. Ерлік қолға алса, бірдене шығарады.

– Жиен аға, – деді біраздан кейін Нұрқан жүзіне тура карап. Жағдайларыңызды естіп те, көріп те жатырмыз. Кезінде қызмет істеген көзі ашық азамат сияқты едіңіз. Жағдайды парықтай алмай қалғансыз-ау деп ойлаймын. Қазір карап отырған адамға аспаннан ештеңе түспейді. Қимылдау керек. Ең құрыса мал ұстап, бағуға шаманыз келеді ғой. Қазір үкімет те, банктер де сұрағанға несие береді. Әрине, оған кепілге қоятыныңыз немесе кепіл бола алатын кісі керек. Жөн-жосықты білетіндей, ажырататындай біліміңіз де, аудан, облыста таныстарыңыз да бар. Алғашқы құжаттарды әзірлеуге қарыз ақша берейін. Несие алуға тырысыңыз. Бір-екі мал алып, бағып, іске жаратсаңыз, ептеп жөні келер.

Сол сапардан кейін жекешелендіру десе жаны түршігетін Алтайдың да санасына бір сәуле түскендей болған. Ерлік шынында да ер жігіт екен. Кезінде қасында жүріп соны қалай аңғармаған? Нағашысының айтуына қарағанда, тұтас бір ауданның жерін алса да ауырсынатын түрі жоқ. “Сонда ана “Синегорье” сияқты осында бірінен соң бірі келіп кеткен фирмалар бір Ерлікке тұрмағаны ғой. Фирма демекші, соңғы жылдары “Бірлікке” кім иелік етпеді?” Жарылқаймын деп келген “Синегорьенің” қауһары бір-ақ жылға жетті. Үш мың гектарға егін салып еді, шығымдылығы небәрі 7 центнерден ғана айналды. Техника, тұқым, жанар-жағармай “Синегорьенікі” болғанмен жұмыс істегендер осы ауылдың жігіттері ғой. Ал ұрлап-жырлау – бұлардың ежелгі әдеті. Дән қалай болса солай себілсе, оның үстіне жаз бойы шаруаның бар малы егін үстінде жүрсе қандай нәтиже болады?! Осыдан кейін “Синегорье” бір-бір қап ұнын үлестіреді де, бір-ақ күнде

тайып тұрды. Кеткенде жай кеткен жоқ, сендер үшін бәлен миллион қарызға баттық деп бүкіл техниканы алып кетті.

Одан кейін “Бірлікті” екі жылдай “Алтын дала” иледі. Бұл жұмыс күшінен басқаның бәрін сырттан әкелді. Алғашқы жылы егін жаман шыққан жоқ. Бірақ одан не пайда? Инвестор астықты қырманға түсірмей, тура элева-торға айдады. Сол жылы ауыл жем былай тұрсын, сабан-сыз қалды. “Джон-Дирлер” шашып кетеді екен, оны кім білген? Жігіттер жұмыс істей біледі ғой, астығын жауын-шашынға ұрындырмай жинап берді. Сондағы қолдарына тигендері – бір-екі қап ұн, жем. Тіпті кебіреулердің табы-сы алып тұрған темекісі мен күнбе-күн ішкен тамағынан да артылмапты. “Алтын дала” да көп шыдамады. Одан кейін тағы екі фирма келді. Дұрыстап өңделмеген, тыңайтқыш себілмеген жер жақсы өнім бере ме, бұлар да көп тұрақтаған жоқ. Соңғының сойқаны тіпті күшті бол-ды. Дәл көктемгі егістің алдында “жерлерінді бізге сатың-дар, он бес жылдай пайларыңды алып тұрасыңдар, ал одан кейін бәрі біздің меншігімізге көшеді” деп отырып алды. “Осы жердің бізге не керегі бар” дегендер бұл ұсы-нысқа сол сәтінде-ақ құлай кеткен. “Жерді сатып ертең далада қалып жүрмейік” дегендер де болды. Сөйтіп ырду-дырдумен жаз өтіп, күз келді. Бұл жылы “Бірлік” мүлде астықсыз қалды. Қазір кейбіреулер басқа малды былай қойғанда қорадағы бес-алты тауығына да жем тауып бере алмай отыр.

* * *

Күйеуін күтіп күннің бір уағына дейін көз ілмеген Ай-ман, қанша уақыт ұйықтағанын білмейді, оянса Ерлік әлі жоқ. Ол кереуетінің басында тұрған шамды жағып, сағат-қа қарады. Сағат тілі түнгі үштен асып барады екен. “Осы

уақытқа дейін Ерлік қайда жүр?” Ол мазасыздана бастады. Облыс орталығына кетті ме екен, әлде аудан орталығында ма? Осы манайда болса бір хабарласар еді ғой... “Ойы он саққа жүгірген Айманның ұйқысы шайдай ашылды. Шыдай алмай Берікті оятты. Берік Айманның інісі, көктемде әскерден келген, екі айдан бері осы үйде.

– Берік, Берік тұршы, есік алдына шығып келейік, Ерлік әлі жоқ.

– Аландамай ұйықтай берсейші, күндегі әдеті емес пе, жұмыспен жүрген шығар, келеді ғой.

– Білмеймін, бір түрлі кобалжып тұрғаным...

– Жарайды, сен жата бер, өзім қарап келейін.

Айманның алаңдауы тегін емес. Осыдан алты-жеті айдай бұрын екі кештің арасында бетперде киген екі жігіт әй-жай жоқ, кіріп келіп үйдің астан-кестенін шығарған. Қолдарында ұнғысы кесілген шолақ мылтық: “Дыбысыңды шығарма, өлесін!” – дейді. Кетерлерінде дембел-шелеу келгені: “Күйеуіңе сәлем айт, айтқанға көнбесе, бұдан да зорын көреді” – деп зіл тастаған. Содан бері Айман үйде жалғыз қалуға қорқады. “Әйтеуір, үйде бос жүр ғой” деп Берікті алдырған.

Берік есік алдына шыққаннан кейін тың тындап, біраз тұрды. Село мүлгіген тыныштық құшағында. Тіпті жайшылықта шаң-шұң етіп маза бермейтін иттер де тыныштала қалыпты. Үш пен төрттің арасы нағыз ұйқы қысатын кез ғой, бұл да жаңа сүйретіліп әзер тұрған. Жездесі жоқ. “Бүйтіп бастық болғаны құрысын, күні-түні дамыл жоқ. “Анау керек, мынау керек” деп, әйтеуір, қала мен екі орталықта шапқылайды да жүреді. Несиенің соңына түскеніне де бір айдан асып барады. Жайшылықта бұған шаруашылық жайында айта қоймаушы еді, кеше шай үстінде: – Аяғын тік басқан бізге несие бергілері келмейді, басқалар қалай күн көрмек деген.

– Несие алыңдар деп теледидардан күнде каксап жатқан жоқ па?

– Айтуын айтып жатыр ғой, бір-ақ оны алудың машакаты көп екен. Әсіресе, кепілдік мәселесі кинап тұр, “техниканың бәрі жаңа болсын” дейді. Бізге жаңа техника жаңа ғана келіп жатқан жоқ па?!

Осы арада әңгімеге Айман араласты:

– Сол несие саған не керек? Өзінің өсімі де көп екен. Ақырын қолда барыңды ұқсата бермейсің бе?!

– Жалғыз астықпен алысқа бармайсың, мал өсіру керек, оның өнімдерін осы арада ұқсату үшін цехтар салу қажет, осының бәрін атқаруға әзірше өз күшіміз жетпейді. Несиені қайбір жетіскенінен алайын деп отыр дейсің?!

Көшеге жеңіл шыққан Берік тона бастады. Қанша дегенмен жаздың күзге ұласар шағы емес пе, ауада ызғар бар. Көшенің арғы басынан жастардың шуылдаған дауысы естіледі. Күнде осылай, кеш болса жастар топ-топ болып жиналып, таң сыз бергенше көз ілмейді. Оларға “әй” деп жатқан әже жоқ, араққа сылқия тойып алып, жаға жырттысып қалатын кездері де болады. Анадағы оқиғадан кейін осы жай аздап саябырсығандай еді, бәрі ұмытылды. Түнгі шуылдақ қайта басталды.

Сол күні Берік ерте жатып қалған. Апа-жездесі тұрады демесең, бұл ауылда оны білетіндер шамалы, содан да көшеге көп шыға қоймайды.

Таңертең ауыл шу ете түсті. Біреулер Еменнің баласын өлтіріп кетіпті. Таңертең мал айдап шыққан көрші әйел катты қорықса керек, көпке дейін үй ішіндегілерге не болғанын түсіндіре алмапты. Бейшараның сау жері жоқ көрінеді, басы мылжа-мылжа дейді.

Одан арғысы белгілі ғой, полициясы бар, прокуроры бар, бәрі қаптады да кетті. Кісі өлтірушінің сырттан келмегені анық. Сол күні Сейсен кіммен бірге болды? Оны соңғы көрген кім? Осы сияқты сауалдар-ақ із кезушілерді күдіктіге шығарған. Күдікті біреу емес, бірнешеу болып шықты. Сол кеште де Сейсенді үйден өзімен күнде бірге жүретін жолдастары алып шыққан. Бес жігіт ауыл орта-

сында қаңқиып тұрған клубтың тасасында отырып арақ ішкен. Арақтың жүрген жері қашаннан лаң емес пе, ақыры төртеуі жабылып, Сейсенді тепкінің астына алады.

Күдік ауған төртеуді сол күні-ақ ұстап әкетті. Кешікпей сот болды. Осы ауылдан біраз адам барды. Солардың айтуларына қарағанда, ұсталғандар кінәларын мойындарына алғанмен, оқиғаның қалай болғанын, төбелестің неден басталғанын түсіндіріп бере алмапты. Бәрі тек “мас болдық” дейтін көрінеді. Арақты шамадан тыс көп ішті ме екен? Әлде... Қолдарына су араластырып сататын сапасыз спирт тиді ме? Осы ауылда екі үйдің бірі арақ сатады десе де болады. Қай мезгілде барсаң да, керегінді аласың. Ешқайсысы қабақ шытпайды. Тіпті кейбіреулері қарызға да бере салады. “Қол сынса жең ішінде, бас жарылса бөрік ішінде” дегендей, бұл жағын қазбалаған ешкім болған жоқ, кінәлі төртеу он жылдан аркалап кете барды.

Осы бір қанды оқиға жергілікті мәслихаттардың сайлауы қарсаңында болған еді. Арада біраз уақыт өткеннен кейін ауылға депутаттықтан үміткермін деген бір жігіт келді. Кездесу мектеп ауласында өтті. Берік те барған. Бірақ халық көп жиналмапты. Әдетте ауданнан, облыстан кісі келсе, құлдырақтап қастарынан қалмайтын осындағы бастықсымақтар да көрінбейді. Оның мәнісін депутаттыққа кандидаттың өзі түсіндірді:

— Мен мансап қуған жан емеспін, — деп бастады ол өз сөзін. — Бірақ елдегі қазіргі жағдай бүйрекке байланған тастай тыншытар емес. Әйтпесе, құдайға шүкір, қызметім бар, бүкіл республикаға тарайтын тәуелсіз газеттің осы облыстағы тілшісімін. Сонымен депутаттық мандат маған не үшін керек? Өздеріңіз білесіздер, өркениетті елдердің бәрінде биліктің үш тармағы болады: атқарушы билік, өкілетті және заң шығарушы органдар. Соңғысына сот, прокуратура жатады. Міне, осы үш билік бір қолдың саусағындай тең болғанда ғана қоғам қалыпты дамып, елдегі

жағдай жақсарады. Ал бізде бәрі атқарушы биліктің қолында, тіпті сот пен прокурордың да олардың айтқанынан шыға алмайды. Сондықтан өкілетті органдардың рөлін көтеру керек. Мұны оның құрамына билікке жалтақпайтын тәуелсіз депутаттар сайланғанда ғана жүзеге асыруға болады. Әрине, билік өліспей беріспейді. Өздеріңіз ойлап қараңыздар, осы округтен дауысқа кімдер түсіп отыр. Тіркелген төртеудің біреуі мектеп мұғалімі, екіншісі – кешегі партком хатшысы. Ал анау Әлиев деген аудан әкімімен құдандалас адам. Осылардың біреуі депутат болып сайлана қалды делік, сіздер мен біздердің көсегемізді көгертеді деп ойлайсыздар ма? Жок. Биліктің сойылын соғып, көзімізге көк шыбын үймелетеді.

Осылай біраз көсіліп алған кандидат отырғандарды бір шолып шықты да әңгімесін одан әрі жалғастырды:

– Кеше көресінді партиядан көрсек, енді бар билікті қолына алып алған әкімдер ойларына келгендерін істеуде. Алысқа бармай-ақ қояйық, осы ауданда да осындай былық-шылық толып жатыр. “Балық басынан шіриді” дегендей, халық не ішерін, не киерін білмей отырғанда ауданның әкімі Сағатов мырза екі миллион теңгенің шетелдік көлігін мініп жүрген көрінеді.

– Енді жаяу жүрсін бе?

Орта тұстан біреу күнк ете түсті:

– Аудан басшысы жаяу жүрсін деп отырған ешкім жоқ. Бірақ халқымыз “көрпеңе қарай көсіл” демей ме? Мен осы ауданның барлық ауыл-селоларында дерлік болдым. Оңған жер жоқ, қайда барсаң да халық күйзеліп отыр. Ертең қыста не боларын бір алланың өзі білсін. Жұмыс жоқ, әлі күнге теңгені қолына ұстап көрмегендері бар. Көптеген ауылдарда мектептердің жылу жүйесі істен шыққан, әр класқа пеш орнатып күн көруде. Естімегеніміз, көрмегеніміз көп екен, мына Бірлікте әр баланы мектепке екі сырғауыл әкелуге міндеттепті. Бұл не деген сұмдық. Аудан әкімі “Тойота” алуға жұмсаған қаржыны осындай мәселелерді шешуге бағыттамай ма?

Ауылда жылу жоқ, жарық жоқ, газ жоқ. Осындай жағдайға олардың қалай шыдап отырғанына таң қаласын. Әсіресе, жастарды аяймын. Бәрі бос сенделіп жүр — ішетіндері арақ, төбелес. Осылай жалғаса берсе, елдің болашағы не болады?! — Осылай бітеу жараны бір тырнап өткен кандидат: — Айтатын әңгіме көп, мүмкін сіздердің нақты сұрақтарыңыз бар шығар? — деп бір тоқтады.

Ортаға Мәлібайдың Жайлауы шықты. Не нәрсені болсын бұра сөйлейтін қыңырдың өзі.

— Балам, айтып тұрған сөзіңнің бәрі дұрыс, — деді ол. — Елдік сыйқымыздан айырылып болдық, қазір тап жұртта қалғандаймыз, ешкімге керегіміз жоқ. Облысты былай қойғанда, аудан басшылары осы жаққа ат-ізін салудан қалған. Ал енді біз сізге дауыс беріп, сол мәслихатыңа сайлай қояйық, сонда жағдай өзгере ме? Анада осы ауданның бір дөкейін Мәжіліске сайлағамыз. Ол да өзін сияқты келіп, ананы өйтемін, мынаны бүйтемін, бәріңді жарылқаймын, деп гөй-гөйлеткен. Қазір сол қайда? Үш жылда бір төбе көрсеткен жоқ...

— Ақсақал, мен басқалар үшін жауап бере алмаймын, ал өзіме сенім көрсете қалсаңыздар, халықтың мүддесі үшін күресемін. Біз қайткен күнде де мына бейбастақтықты тоқтатуымыз керек. Егер өзіңіз айтып тұрған Мәжіліске, мына жергілікті жердегі мәслихаттарға өзінің қарақан басының қамын ғана ойламайтын, қолы таза адамдарды сайласақ, жағдай түзеледі. Ал қол қусырып қарап отыра берсек, жағдай бұдан да ушыға түседі.

— Сіз өзіңіздің газетке жарияланған бағдарламанызда жастармен жұмысқа айрықша көңіл бөлемін депсіз, осыған тоқтала кетсеңіз.

Бұл сұрақты қойған — қашан көрсең қолынан газеті түспейтін Қайырдың Әскері.

— Жастар — елдің болашағы. Бұл менің сөзім емес. Ғұламалардың бәрі бірінін аузына бірі түкіріп қойғандай, осы сөздерді жиі қайталайды. Ол дұрыс та. Бәрі ертең со-

ларға қалады. Ал біздің жастарымыз соған дайын ба? Бұл жайында сіздердің не ойлайтындарыңызды білмеймін, ал менінше мына заманның ызғары алдымен соларға соққы болып тиюде. Накты деректерге жүгінейік. Осы үстіміздегі жылғы көктемде облыс бойынша 1200 жігіт әскерге шақырылса, солардың тең жартысы денсаулығына байланысты жарамсыз деп танылған. Көбі салмағы жетпегендіктен, әскерге алынбаған. Неге бұлай болып отыр? Оның жауабын мен сіздерге айтайын. Қазір елді аштық жайламағанмен, тамақ тапшы. Әсіресе, ауылды жерде тұрғындардың көпшілігі қара шай мен қара нанға қарап қалған. Қазір бұрынғыдай ет те жоқ, малдың бәрі біткен. Кейбір үйде соқыр тауық та жоқ. Мұны бір деніз. Екіншіден, сәбиді дүниеге әкелетін ауылдағы жас келіншектердің жағдайы қандай? Көбі ауру-сырқау, ауылда олардың денсаулығын бақылайтын дәрігер жоқ, бәрі бірдей қалаға бара алмайды. Сосын “шықпа жаным, шықпа” деп сүйретіліп жүре береді. Олардан туған бала қайдан оңсын?! Көбі шиеттей шағында шетінеп кетеді, болмаса әлжуаз болып өседі.

Жағамды ұстатқан тағы бір жайға тоқталайын, көптеген ауылдарда әйелдер жағы аракқа салынып алыпты. Көшеде құлап жатқан жас келіншекті де көрдім. Өзіміздің қаракөз.

Бұрынғы жастар арман қуушы еді. Қазір олардың бәрі адасып қалғандай, көбі базар жағалап жүр. Ауылда ата-аналарының зейнетақыларына қарап отырғандар қаншама?! Ешқайсысының оқу оқығысы келмейді. “Қайтемін, мұғалімнің де, дәрігерің де айлап-жылдап ақша алмайды. Зауыттар жабылды, шаруашылықтар тарады. Бұрынғылардың өзі далада қалып жатқанда, жас мамандар кімге керек?” — дейді. — Оларға не уәж айтасың. Осылардың бәрін жоғары жақтағылар шешеді деп қарап отыра берсек, ертең жайымыз бүгінгіден де мүшкіл болады. Президенттің өзі “Бізді алда бұдан да көп қиындықтар күтіп тұр” деді ғой.

Жұрт ұйып тындап отыр. Не десін, өздеріне белгілі жай. Асқар сияқтылар бастарын шайқап қояды. Қолдағандары ма, әлде сенімсіздік білдіргендері ме, ол жағы беймәлім.

– Сұрақтарыңыз болса, қойыңыздар.

– Сұрақ көп қой, бірақ...

Осы ауылда табан аудармай қырық жыл мұғалім болған Кәрім күмілжіп тұр.

– Кәрекең дұрыс айтады, көңілде саулап жатқан сауалдан басқа түк те жоқ. – Әскер іліп әкетті. – Жақсы, біз сізге дауыс берейік, бірақ басқалар сізді қолдай қояр ма екен?.. Ертең осында биліктің бишікештері де келеді. Олар өз адамдарын атайды. Көр де тұр, мына халық солардың айтқандарынан шықпайды. Дауыс беру деген бізде – бос әуре. Бәрін осындағы комиссия, бастықсымақтар шешеді. Айтқандарын істемей көрсін, жұмыстан қуылады. Кеше газеттен оқыдым, комиссияның мүшелері кімдер? Мұғалімдер, кітапханашы... Бәрі де бюджеттен ақша алып, отбастарын асырап отырғандар. Менінше, осы демократия деген бос сөз.

– Сіздің де сөзіңіздің жаны бар шығар, бірақ кенестік дәуірдегі әкімгершілік-әміршілдік келмеске кетті. Елбасының өзі де айтып жатыр ғой, демократиялық ел боламыз деп. Конституцияда да тайға таңба басқандай жазылған.

– Конституция басқа жақта конституция шығар, ал бізде әкім не десе сол болады...

Басқаларда үн жоқ, бастары салбырап отыр. Осыдан кейін “мен айтарымды айттым, ендігісін өздерің білесіңдер” дегендей кандидат та әңгімені одан әрі созған жоқ.

Ақыры сол жігіт депутат болып сайланды. Бірақ жағдай өзгерер емес, “баяғы жартас – бір жартас”.

Беріктің ойын машинаның гүр еткен дауысы бөліп жіберді. Ол қарсы жүрді. Рульде кім отырғанын анық ажырата алмады, жездесінің өзі ме, әлде Сәбит пе, әйтеуір ол

да мұны байқап қалған екен, жүрісін бәсендетіп барып тоқтады. Бұл машинаға жақындап келгенше ешкім шыққан жоқ. Рульде Сәбит, жездесі көрінбейді.

Жүргізуші үн-түнсіз сұлқ отыр.

– Сәбит бүгін тіпті кешіктіндер ғой, жездем қайда?

– ...

Жайшылықта жайрандап жүретін Сәбит бұдан жанарын тайдырып әкетті.

– Ой, саған не болған, айтсаңшы, не болды, жездем қайда?

Сәбит мас сияқты, ауыл арасында жүргенде ептеп алып қоятыны болушы еді... Жок, арақтың исі білінбейді.

– Сәбит, Сәбит!.. Берік дауысын көтере сөйледі. Сонда ғана жүргізуші жігіт ұйқысынан оянғандай селт етіп:

– Айғайлама, ақырын сөйле, – деді.

– Өзің ғой мылқау адам сияқты, адамды жынды қылып тұрған. Жездем қайда?

Сәбит машинаға отыр дегендей иек қақты. Сосын үйге қарай емес, үлкен көшемен ауылдың сыртына бет алды.

– Не болды, айтсаңшы енді?!

– Соны өзім де түсіне алмай отырмын ғой.

Ерекенді полиция алып кетті.

– Полиция! Қайдағы полиция?! Не үшін!!!

– Мен оны қайдан білейін. Кеше тура облыс орталығына бардык. Содан бүгін түс ауа шығып, Қаратеректегі тәтейдікіне соқтық. Одан бір шай іштік. “Ертерек үйге жетіп қалайық” деп асығыңқырап келе жатқан, Жекекөлге таялғанда жол полициясының қызметкері тоқтатты. Жолды жиектей тоқтағаным сол еді, қайдан шыққанын білмеймін бетперде киген бір топ адам машинаны қоршап алды. Қолдарында автомат. Әй-жайға қарамастан екеуімізді де отырған орындарымыздан тымақша жұлып алды. Мұндай сұмдықты кім көрген, қара топыраққа аунатып, қолымызға кісен салды да, желкелеп машинаға отырғызды. Ар жағы белгілі ғой, полиция бөлімшесіне апарды. Ерекенді қайда әкеткенін білмеймін, мені жеке бір

болмеге қамап тастады. Содан екі-үш сағат өткеннен кейін ғана босап шыққан бетім осы. “Ауылына қайт, ешқайда ұзап шығушы болма, керек болсаң шақыртамыз”, – деді.

“Директор қайда?” – деп едім. “Онда сенің жұмысын болмасын, тай дегенде тайып тұр” деп зекігесін, алды-артыма қарай алмай кете бардым.

Осылай болған оқиғаны бастан аяқ баяндап шыққан Сәбит тағы да үнсіз қалды.

Бұл кезде төңірек бозамықтанып таң біліне бастаған еді.

– Енді не істейміз? Үйде Айман күтіп отыр. Түні бойы көзілген жоқ.

– Әзірше болған жайды айтпай тұра тұрайық, шошытып алармыз. Бір жұмыстарымен қалада қалып қойды дейік.

– Қалада қалса кімнің үйіне тоқтайтыны белгілі ғой, апайдікінде болады, телефон шалып іздеп жүрмесе.

– Онда Астанаға кетті дейік.

* * *

Түкке түсінбеген Ерлік көпке дейін өзіне-өзі келе алмады. Бәрі аяқ астынан астан-кестен болды. Сарт-сұрт! Кәдімгі Американың боевиктеріндегі сияқты. Өздерінде үн жоқ, қимылдары жалт. Топыраққа аунатып, қолын артына қайырды да кісен салды. Кәдімгі қауіпті қылмыскерді ұстап жатқандай. Бір қарағанда жүргізушісі Сәбитті қайда алып кеткендерін байқай алмай қалды. Ол байғұста не жан қалды екен?! Өздері көп. Мұны тұрғызып, тінте бастағанда ғана байқады, біреуі жағалай жүгіріп бәрін бейнетаспаға түсіріп жүр. Оның қалтасындағы заттарын түгел машина капотының үстіне жайып салған біреу, сірә, бастықтары болуы керек, “қара мына заттар сенікі ме?” – деді. “Иә” деді ол. “Жаңа ғана қалтасынан алса кімдікі болушы еді”.

– Жігіттер...

– Шығарма дыбысыңды!

Ерлік, бұларың не, бізді біреумен шатастырып алған жоқсыңдар ма дегендей, бірдеме айтпак болып еді, әлгі бәріне бұйрық беріп жүргені ақырып, тобығынан бір тепті.

– Дұрыстап қара, мына заттардың бәрі сенің қалтаңнан шықты. Куәлар жақындандар.

– Сіреңке сенікі ме?

– Менікі.

– Темекі?

– Менікі.

– Қол орамал?

– Менікі.

– Күмәжінек?

– Менікі, бәрі де менікі!!! Бұларың не, мені кім деп тұрсыңдар? Мен серіктестік директорымын?

– Білеміз, Ерлік Бәйкенұлы. Жұрттың бәрі солай ойлайды. Машинасын тінтіңдер!

Сол-ақ екен, әлгінің жандайшаптары машинаның астаң-кестенің шығарды.

– Подполковник мырза!

– Иә.

– Мына қараңыз, пистолеттің патрондары...

– Дұрыстап қараңдар, тағы не бар екен!

– Ал сендер қалтасынан шыққан заттарды тізімдендер!

– Тағы да бір рет мұқият қараңыз, мына заттардың бәрі сіздікі ғой.

– Иә, менікі.

Полицейлердің бірі капоттың үстінде шашылып жатқан заттарды тізімдей бастады: күмәжінек, түсі қоңыр, көпқалталы, ішінде 500 АҚШ доллары, 27300 теңге ақша бар. Фильтрлі “Мальборо” темекісі, екі қорап сіріңке, тоқтаңыз, тоқтаңыз, мына төрт бүктелген қағаздың ішінде бірдене бар сияқты. Ақ ұнтақ. Есірткі болуы мүмкін. Лабораториялық зерттеуге жіберу керек...

“Ақ ұнтақ. Есірткі болуы мүмкін”. Осы сөздер оның ойынан шықпай қойды. Алғашында полицейлер өзін кателесіп тұтқындаған шығар деп ойлаған. Жок, олай емес сияқты. Бұл біреулердің өзіне қарсы қасақана ұйымдастырған әрекеті болды. Өткен жылдан бері өзінің қыр сонынан қалмай жүрген астаналықтардың жұмысы болмасын.

Орайы солай келді ме, ол жаңа шаруашылықты тез көтеріп әкетті. Құдай берейін десе, бере салады ғой, екі жыл қатарынан гектар басы 20 центнерден өнім алды, дәл осы кезде бидайдың да бағасы өсіп шыға келмесі бар ма. Осылай аяқ астынан “Ақжолдың” даңқы дүркіреп, кенес заманындағы іргелі шаруашылықтардың деңгейіне көтерілді.

Ерлікте тыным жоқ, үйде отырмайды. Жұмыс деген бастан асып жатыр. Ол алдымен кезінде бет-бетімен кеткен білікті мамандарды жинаудан бастады. Басқаны былай қойғанда, ауылда бір агроном қалмаған. Агроном болмағаннан кейін жердің жайы белгілі ғой, қайда барсаң да, қаптап кеткен қарасұлы. Техниканың да жайы мәз емес. Оны бабында ұстайтын механик, инженерлер әлдеқашан қалаға көшіп кеткен. Аанада таныстарының айтуымен біреуін іздеп барса, базарда тұр. “Атама, ауылдан не аламын, қазір басымнан алтын құямын десең де бармаймын” — деп безек-безек етеді. — Қып-қызыл жігітсің, қалтаңда алақандай диплом, ұят емес пе?! — деп намысына тимек болып еді, анау тіпті ашу шақыра бастады: “Қайдағы ұят, ұят менің бала-шағама шай-қант бола ма, дипломым болса қайтейін, осында тұрғандардың бәрінің де, тіпті кейбіреулерінің қос-қостан дипломдары бар. Анау тұрған жас келіншек — дәрігер, мына қарсы тұрған зауытта конструкторлар бюросын басқарған. Ал анау екеуі — ерлі-зайыптылар — мұғалімдер. Бұл базарда кім жоқ. Бәрі бар. Бәрі күнкөрістің қамымен осында бүрсендеп тұр. Қусаң да, кетпейді. Өйткені мұнда қолма-қол ақша бар. Оны ауылда кім береді?”

Әйтеуір, осылай іздеп жүріп, біраз маманның басын біріктіріп алған. Балабақша мен мектептен де күй кеткен екен. Жылы орын іздеп ауылдан көшіп кеткендердің дені жастар. Осылай балалардың саны күрт кеміп кеткен. Бұрын орта мектепте 385 бала оқыса, өткен жылы партаға отырғандардың саны 150-ақ болды. Бұл жай Ерлікті қатты ойландырған. Мектеп болмаса, ауыл да болмайтынын жақсы түсінген ол жан-жақтан мұғалімдер шақыра бастады. 3 миллион теңге қаржы бөліп мектепке жөндеу жұмыстарын жүргізді. Балаларды бір мезгіл тегін ыстық тамақпен қамтамасыз етті. Осы және басқа шаралар нәтижесін беріп, ата-аналардан көңілі орнықты, кейбіреулер көрші ауылдардан көшіп келе бастады.

Осылай айы оңынан туып ісі алға басқанынан көңілі өсіп, желқанат қуаныштың жетегінде табаны жерге тимей жүргенде үш ұйықтаса түсіне кірмеген жайсыз бір оқиғаға тап болды.

Ойға алған ісін тиянақтамай үйге оралмау — оның ежелгі әдеті. Сол күні де ол кеңседе жалғыз қалған. Кенет сарт етіп ашылған есік ойын бөліп жіберді. Жыға тани алмады, кескіні таныс секілді. Отыздар шамасындағы жас жігіт әй-жай жоқ, алдында тұрған орындыққа отыра кетті. “Жұмысыңызды айта беріңіз” дегендей, бұл да қарап қалған.

— Бір ұсыныспен келдім, — деді бейтаныс жігіт бірден сөз бастап.

— Айта беріңіз.

— Жұмысыңның жүріп тұрғанын білем, көл-көсір табыс кейбіреулерге аспаннан түсіп жатқандай көрінуі мүмкін. Қара да тұр, ертең көз алартушылар көбейеді. Міне, осындай кезде саған “қрыша” керек. Мен жалғыз емеспін, талай қалталыларға қорған болып жүрген серіктерім көп.

“Қрыша”, “қорған” ... Ерлік енді әңгімені көп созуды жөн көрмей:

– Бізге ондай қызметтің қажеті жоқ, – деп бір-ақ қайырды.

Алдында шегір көздерін бұған қадаған қалпы шіреніп отырған жігіт айылын жияр емес:

– Асықпаныз, артынан өкініп қалуыңыз мүмкін. Талайлар осылай тулаған. Артынан бастарына іс түскенде өздері келіп, жалынып-жалбарынып көмек сұраған.

Жайшылықта сабыр сақтай білетін Ерлік:

– Басқаларда жұмысым жоқ, басымды көп қатырма, – деп ашу шақыра бастады.

– Жоқ, олай қызбаланба, біздің қызметіміз қымбат емес, бүкіл табысыңның 10-ақ пайызын бересің. Оған көнбесең, түбінде бәрінен де айырылып қалуың ғажап емес?!

Бейтаныс жігіт осылай зіл тастап кетті.

Ертеңіне осы жайды Ерлік өзінің қарамағында агроном болып істейтін осы ауылдың тумасы Сабыржанға айтқан.

– Ол жігітті білемін, – деді Сабыржан салған жерден. – Осы ауылда өзінің туыс дейтіндей туысы да жоқ. Бірақ екі күннің бірінде осында жүреді. Астында “Мерседес”, естуімше, еш жерде жұмыс істемейді. Білетіндер “карта ойнайды, бопсалаумен айналысады” дейді.

– Е, бәсе, батпан құйрық іздеп жүрген біреу десейші!

Ерлік түн жамылып келіп, көңіл-күйін бұзып кеткен жігіт тағы бір соғар деп топшылаған. Бірақ ол төбе көрсете қойған жоқ. Ауылға келіп-кетіп жүргенін сыртынан әлденеше рет көрген. Енді ойлап отырса, өзіне сес көрсетіп кеткен жігіт ауыл арасында кім көрінгенге соқтығып жүрген сотқар бала емес сияқты... Бірақ қолында дәлелі жоқ. Соңғы бір жылда өзі басқарып отырған шаруашылықтың астаң-кестенің шығарған қылмысқа бергісіз оқиғалардың бәрін соған жабар еді, оған дәлел, дәйек керек. Оны іздейтін, табатын кім? Әрине, ішкі істер органы. Бірақ олар аудан орталығынан таяқ-тастам жердегі Ақ-жолға аяқ баспайды.

Былтыр көктемгі егіске әне-міне шығамыз деп отырғанда белгісіз біреулер қоймаға ұрланып кіріп, 100 тонна жағармайды далаға ағызып жіберді. Қылмыстық іс қозғалды. Алайда кінәлілер күні бүгінге дейін табылған жоқ. Күзетшіні олай-былай айналдырды да қойды. Заманның өзгергені миына кіріп те шықпайтын ол байғұстан не аласың. Кейде орнына әлі он үшке толмаған баласын қалдырып, тамақ ішуге кетеді, шақырыстан да қалмайды. Сол күні де жұмыс орнында болмаған.

Арада ай өтті ме, өтпеді ме, тағы бір жанжал бұрк ете қалсын. Кезінде осында қатардағы есепші болып істеген Серік Әбілтаев деген азамат, өзінің ағайындары – төрт отбасының өкілдерін ертіп келіп, “Бес жылдан бері біздің мүлкімізді пайдаланып келесің, біздің әрқайсымызға кем дегенде 750 мың теңгеден қарызсың, соны қайтар”, – деп қиғылықты салмасы бар ма? “Қайдағы мүлік, қайдағы қарыз?”. Түсіндірмек болып еді, онысынан түк шықпады. Білектерін сыбанып, дауға сайланып келген, сөз тыңдайтын бірі жоқ. Айтатындары: “Бізді қанап жатырсың, біздің бала-шағамыздың ауызындағысын жырып алып, байып отырсың, жетті, ішкен-жегенің бойыңа құт, енді өзіміздікін өзімізге қайтар! Әйтпесе сотқа береміз!” Қазір осылай, бәрі заңшыл, кит етсе сотқа береміз деп қорқытады. Бұл оларға не дей алады? “Дұрысы сол болатын шығар, заңға жүгінейік”, – деп шығарып салды.

Бұл үлкен даудың басы ғана екен, ертеңіне осындай талаппен тағы төрт адам келді. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, олар да “қарызымызды қайтар” – дейді.

“Бұл не болып барады өзі? Бұлай жалғаса берсе, жұмыста береке бола ма? Басын ашып алу керек” деген оймен ол селолық округ әкімімен ақылдаса келіп, бұл мәселені азаматтар жиынында талқылауға ұйғарды.

Жайшылықта жиналыс десең, неше түрлі сылтау айтып, сырғып кетуге дайын тұратын халық қаптап кетті.

Кешікпей жиналыс та басталды. Күн тәртібінде бір-ақ мәселе: “Серіктестік мүшелерінің өтінішін қарау”.

– Алдымен жиналыс тәртібін келісіп алайық, өтініш иелерін тыңдап аламыз ба, әлде сөзді бірден серіктестік директоры Ерлік Бәйкенұлына береміз бе? – деді жиналысты жүргізуші ауыл әкімі Орынбек Сейітов.

– Өтініш иелерін тыңдайық! – деп шуылдасты көпшілік.

– Жақсы, онда бірінші сөзді Серік Әбілтаевқа берейік.

Серік Әбілтаев жасы алпыстын үстіне еркін шыққан адам, бірақ өмірі айыр-күрек ұстамағандықтан ба екен, жас көрінеді, мінбеге көтерілгеннен кейін залда отырғандарды бір шолып алды да, сөзін бастап кетті:

– Мәселе маған ғана байланысты деп ойлап қалмаңыздар. Қазір бәрін өздеріңіз де түсінесіздер. Мен өмір бойы табан аудармай осында еңбек етіп келемін, оның қалыптасуына бір кісідей қосқан үлесім бар деп ойлаймын. Ал бірақ ойлап отырсам, бәлен жыл бойы төгілген тер босқа кетіпті. Өздеріңіз ойлап қараңыздаршы, бұрынғы кеңшарды жекешелендіргенде маған не тиді? Екі сиыр мен ескі “Белорусь”...

– Бізге ол да бұйырған жоқ, тәубе десейші.

Жұрт жазбай таныды. Не нәрсеге болсын ретсіз қыстырыла кететін Оңалсынның дауысы.

– Оңалсын, сен сөзді бөлме, менің айтайын деп тұрғаным, қазір құдайға шүкір, шаруашылық оңалды, біз сияқтыларға да қарасатын мүмкіндігі бар, сондықтан берешекті өтеу керек. Үйде отырып есептесем, менің бір өзіме миллион теңгедей берешек екен.

Кейбіреулер шектерін тартып қалды.

– Бір миллион?! Біздің түсімізге де кірмейтін нәрсе ғой!..

Жұрт шуылдап кетті:

– Қарыз, миллион?!.

“Тиышталыңыздар!” – деп жиналғандарды тәртіп сақтауға шақырған әкім: – “Келесі сөз серіктестік директоры Ерлік Бәйкенұлына беріледі”, – деді.

Аяқ астынан көтерілген дау біраз уақыт Ерлікке де маза бермеген. Өтініш иелері орынсыз жерге пышақ ұрып тұр. Бүкіл құжаттарды көтертті. Бұрынғы кеңшар тарағанда бәрі де өз үлестерін алған. Бірақ бұрын-соңды ондайды көрмеген адамдар емес пе, оңды-солды шашып бітірген.

– Біздің шаруашылықтың тасының өрлей бастағаны кейбіреулердің ұйқысын қашырып тұрғандай ма, қалай? Әйтпесе, мұндай мәселенің туындайтын реті жоқ. Мен сіздерге қарапайым тілмен түсіндіріп берейін. Өздеріңіз шақырғаннан кейін осы ауылға келдім. Алғашқы жылы 20 үйдің үлесін алып, 1200 гектар жерге бидай септік. Банктен несие алдым, техниканың бәрін сырттан әкелдім. Келесі жылы тағы 50 үй қосылды... Осылай қатарымыз толығып екі-үш жылдың ішінде егістік көлемін 10 мың гектарға жеткіздік. Бұрынғы кеңшардан бізге ауысқан ескі қойма ғана. Оны да сатып алдық. Сонда қандай қарыз туралы әңгіме қозғап отырсыздар?! Сіздер мен кеңшар есеп айырысқан. Ал мен құрған серіктестіктің кеңшарға еш қатысы жоқ.

Осы арада арыз иелерінің біреуі киіп кетті:

– Міне, бұлар осылай құйрығын ұстатпайды. Кеңшарға қатысың болмаса, мына байлықтың бәрі қайдан келіп жатыр?

– Оның ешқандай құпия сыры жоқ, соңғы жылдың көрсеткіштерін ғана алайын. Өздеріңіз жақсы білесіздер, биыл егініміз бітік шықты, гектар басы орта есеппен 20 центнерден өнім алдық. Он мың гектар жеріміз бар. Сонда 20 мың тонна астық үйілді. Соның 15 мың тоннасын саттық. Биыл баға жақсы болды, кассамызға 2,5 миллион доллар ақша түсті. Оның үстіне жылда несие аламыз, техниканың көбі лизингке келіп жатыр.

Жұрт ұйып тыңдап отыр. Ерлік келтірген цифрларды біреулері түсінсе, біреулері түсінбеген де шығар.

Серік Әбілтаев тағы да орнынан ұшып тұрды.

– Осы да әділдік пе, біреу бір үзім нанға ақша таба алмай қысылады, ал директор болса 2,5 миллион доллар табыс таптық деп бөсіп тұр. Ортақ шаруашылықтан түс-

кен табысты бір адам ғана пайдалансын деп қай заңда жазылған, жұрттың бәріне тең бөлу керек!

– Тоқта! Тоқта!!!

Тоқтасын осылай жиналғандардың назарын өзіне аударып алды да, мінбеге қарай беттеді.

– Жөн сөзге жетесіз ғана тоқтамайды. Осы дауға араласпай-ақ қояйын деп едім, жұртты адастырып, елдің берекесін алғалы тұрсындар ғой. Ұмытылған ештеңе жоқ. Бәрін басынан бастайық. Мына сырттан келген бала білмеген соң үндемей тұрған шығар. Біз бәрін білеміз. Кеңшар тарап, осы отырған халық өндірістік кооператив құрдық. Оны, Серік, сенің немере інін Сәлік Смайылов басқарды. Осыны өтірік деші. Дей алмайсың. Сол кезде біраз дүние бар еді. Айналасы бір жылда тақыр мұзға отырдық. Мал да, техника да ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті. Ақыры қалған-құтқанды бөлу басталды. Жап-жаңа “Белорусь” өмір бойы трактордан түспеген маған бұйырған жоқ, сенің аулана кірді. Ол ол ма, бертін ғана салынған тұтас бір қораны бұзғызып, түгел үйіне тасып алдың. Енді келіп үлес сұрағаның қай сасқаның? Әлде бізді түк білмейтін, түк түсінбейтін дүлей деп ойлайсың ба?! Бұлай елдің арасына іріткі салма!

Тоқтасын дұрыс айтады, мен де бір-екі ауыз сөз қосайын деп енді мінбеге зейнеткер Наурызбай Сәбитов көтерілді.

– Тоқтықты қой ғана көтереді деуші еді, біз сол қой құрлы болмағанымыз ба?! Есімізді енді-енді жиып, еңсемізді тіктей бастағанымызда, мыналарың не?! Ерліктің не жазығы бар?! Ұмытсандар, естеріңе салайын. Осында Ерлік келгенде бәріміз де қара шайға қарап отырған жоқ па едік, аяғына жығылғандай болғанымыз қайда?! Келді. Жай келген жоқ, ауылға жақсылық ала келді. Сөйтіп көрші ауылдардан көш ілгері кеттік. Айтындаршы, кәне, қайда осындай тұрмыс бар? Ең бастысы, халық жұмыспен қамтылып отыр. Бұрынғыдай жастар селеңдеп көшеде бос

жүрмейтін болды. Керек десеңіздер, жастардың жайын ойлаған да осы Ерлік емес пе еді?! Екі қолға бір жұмыс табылмай қорадағы малға қарап қалған кезімізде “жұмысты жастар істесін, олардың көбі әлі ұжым дегеннің не екенін білмейді, соларды тәрбиелейік” демеп пе еді.

Бұдан кейін де бірнеше кісі сөз алып: “Бөлінемін дегендер бөліне берсін, біз өзіміз Ерлікпен бірге боламыз” – десті.

Осыдан кейін ел іші тынышталғандай болған. Бірақ ол ұзаққа созылған жоқ. Бір түнде екі үйдің шөбі күйіп кетті. Учаскелік инспектор келді, әрлі-берлі жүріп, сұрастырғанмен, онысынан еш нәтиже шыққан жоқ! Арада он күн өтпей жатып тағы бір мая отқа оранды. Токтасынның үйген шөбі еді, қора-қопсысы бірге кетті. Халық улап-шулап жүріп, әйтеуір, үйін аман алып қалды.

“Бұл не болып кетті өзі?” Осы бір сауал Ерлікті неше түрлі ойға жетелеп, мазасын алды. Зардап шегіп жатқандардың бәрі – жиналыста Ерлікті жақтап сөйлегендер. Демек, бәрі қасақана, халықты қорқытып-үркіту үшін істеліп жатыр деуге негіз бар. Оның сыртында әнеуігі жігіттің тұруы әбден мүмкін.

Ерлік қателеспепті. “Крыша” болам деген жігіт тағы келді.

– Хал қалай?– дейді кәдімгі құрдасындай ыржалаңдап.

Зығырданы қайнаса да үндеген жоқ.

– Ақылға келмесең, бұдан да зорын көресің. Ойлан, болмашыны қимаймын деп барыңнан айырылып қалма!

“Қап, мына иттің қорлығы-ай!” Ерлік орнынан атып тұрды. Сол-ақ екен “крыша” есіктен ата жөнелді.

Ертеңіне Ерлік аудандық ішкі істер бөлімінің бастығына соғып, оны ауылдағы жағдайдан хабардар еткен, өзінің күдігін де жасырмады. Бірақ селт еткен анау жоқ!

– Мұның бәрі бос сөз, кімнің шөбі күймей жатыр. Соңғы он күнде ғана аудан бойынша 150 тонна шөп өртеніп

кетті. Дәлел керек, қылмыс үстінде ұсталса бір, сірә,— деп тектен-текке мазалай берме деген сынай танытты.

Нак осы кезде салық инспекциясы дейсің бе, қаржы полициясы дейсің бе, ауылға тексерушілер қаптасын келіп. “Домалақ” арыз тіпті Бас прокурорға, Президент аппаратына да түсіпті. Әрине, оларды қарша боратып жатқандар белгілі. Ерлік солардың сыртында үлкен бір күштің тұрғанын сезген. “Дәуде болса, мынау да соның ісі”. Ой қажап, әбден қалжыраған, ол таң алдында ғана көз ілді.

Қатты ұйықтап кетіпті. Тасыр-тұсыр есік ашылып, біреулер кіріп келгенде өзінің қайда жатқанын да түсіне алмай қалған.

— Сыртқа шығыңыз, тергеушіге барамыз, — деді еңгердей жас жігіт.

Тергеуші мұның өмірбаянын тәптіштеп жазып алғаннан кейін:

— Өзіңізге қандай айып тағылып отырғанын білесіз бе?— деді.

— Түк түсінсем бұйырмасын.

— Сіз есірткімен...

— Қайдағы есірткі?!

— Тоқтаңыз, мұнда сұрақты мен қоямын. Есірткі болғанда да, ірі көлемді, гашиш. Оның үстіне көлігіңізден тапаншаның патрондары табылды. Бұған не дейсіз?

— Не айтарымды өзім де білмей отырмын. Есірткі дегеннің атын естігенім болмаса, қолға ұстаған нәрсем емес. Гашиш... Патрон... Түкке түсінсем бұйырмасын...

— Не түсінбейтіні бар, сізді кімнің ұстағанын білесіз бе?

— Жоқ.

— Республика Ішкі істер министрлігіне қарасты нашақорлыққа қарсы күрес департаменті бастығының орынбасары Тұрсын Иманбековтің өзі ұстады. Арнайы операция кезінде сіздің қалтаңыздан ірі көлемді есірткі және тапаншаның патрондары табылған. Оны куәлер де растап отыр.

...

Ерліктің қамауда отырғанына бүгін үшінші күн. Тергеуші екі рет жауап алды. — Сөз сыңайы жаман. “Үстіңізден қылмыстық іс қозғалды, айғақтар жеткілікті. Өзіңіз тұратын ауылдың тұрғындары да сізді мақтап отырған жоқ. Әбілтаев деген азаматтың түсініктемесін оқиық” үйінен кісі арылмайтын, біреу келсе, біреуі кетіп жатады, әйтеуір, сапырылысқан халық”. Кімдер олар? Бәрін анықтаймыз. Енді жуырманда үйіңізге орала қоймассыз”, — дейді. Сосын қорғаушы керек пе? — деп сұрады. Басында “Қорғаушыны қайтемін, ешқандай кінәм жоқ”, — деп ойлағанмен “мыналардың түрі жаман, әй-шай жоқ түрмеге тығып жіберуі де мүмкін” деп қорғаушы жалдауға келісті. Ол бүгін келуге тиіс.

Қорғаушы дегені жап-жас қыз болып шықты. Жасы асса, 25-те болар деп шамалады. Мұның қорғаушыға деген сенімі шамалы. Өйткені киноларда көрсетіп жүргеніндей, қорғаушылар ақшасын алады, сосын сотта айыптыны ақтау ниетімен бірдеме айтқан болады. Бірақ бәрі-бір түптің-түбінде жеңіліп қалады. Әлде, бұған кездеспеді ме, әлде, өмірде солай ма, қорғаушының жеңіске жеткенін көрмепті. Содан да ол қорғаушыны селсоқ қарсы алды. Тіпті “Сәлеметсіз бе” деген де жоқ.

— Менің аты-жөнім — Светлана Григорьевна Павлова, сіздің қорғаушыңыз боламын, — деді жас қыз бұған күлімсірей қарап. — Байқаймын, жасып қалған сияқтысыз ғой. Олай болмайды. Кінәсіз екеніңізді дәлелдеп шығуымыз керек. Ол үшін мен сізге қатысты жайдың бәрін білуге тиіспін. Қарсы болмасаңыз, жұмысымызды бастайық.

— Жақсы.

— Өмірбаяныңызбен, іспен таныстым. Түсініксіз жайлар көп. Бірақ... бірақ сізді ұстау кезінде қалтаңыздан есірткі шыққан. Есірткі болғанда да бала-шағаның қалтасында жүретін шөп емес, мың мәрте өңделген гашиш. Өзіңіз осыны қалай түсіндіресіз?

– Тіпті, соған миым жетпей қойды. Үш ұйықтасам, түсіме кірмеген жай. Ақшаға қызығатын жан емеспін. Құдайға шүкір, биыл да табыстан кенде емеспіз...

– Сіздіңше есірткі бизнесімен “қалтасы тесіктер” ғана айналысады ғой. Жок, олай емес. Кез келген адам дүниеге тоймайды. Байыған үстіне бай түссем дейді, есірткі саудасымен айналысушылар арасында да ондайлар көп.

Ерлік еріксіз күліп жіберді:

– Шалғайдағы ауылда қайдағы есірткі?..

– Мен сізге қорғаушы болуға келіскеннен кейін әрбір сөзіңізге сенгім келеді. Бірақ, әлгіндей тұжырымды іске тіге алмайсыз. Дәлел болғанда да бұлтартпас дәлел. Демек, сол дәлелді іздеуіміз керек. Ойланыңыз, барлық жайларды еске түсіріңіз.

– Иә, оған уақыт жеткілікті.

Қорғаушы қыз қоштасарда: “екі күн сотта боламын, енді жұма күні кездесейік”, – деді.

Ерлік окшаулағышқа қамалғалы күннен де жаңыла бастағандай, аядай бөлме, төрт қабырғада... Жанын жегідей жеген ой. “Үйдегілер не болып жатыр екен? Ендігі ел-жұртқа да тараған шығар?”

Екі күн ешкім мазалаған жоқ. Қай-қайдағы ойға келеді. Үлкендер “Бәрі алланың қолында” деп отырушы еді, соның бәрі рас екен-ау! “Енді-енді бәрі орнына келгенде бәрі астаң-кестең болғаны ма?!”

Көзі ілініп кетіп еді, түс көрді. Марқұм әкесі үйдің алдында отыр. Бұл: “Әке, үйге неге кірмейсің?” дейді. Үн жоқ. Тіпті, мұнымен сөйлескісі келмейтін сияқты. Қабағы түсіңкі. “Әке, маған ренжіп отырғаннан саусың ба? Менің еш кінәм жоқ. Өзің үйреткендей, адал жолмен келе жатырмын. Оқу оқы деген аманатыңды да орындадым. Өзің құрған шаңырақтың түтінін сөндіргем жоқ”. Әкесі үнсіз, орнынан тұрып, бұдан ұзай берді. “Әке, әке!!!”

Өз дауысынан өзі оянып кетті. Қара терге түсіп жатыр екен. Ол біразға дейін өзіне-өзі келе алмай есеңгіреп жатты.

Қолына алғаш кісен салынғанда аспан айналып, жерге түскендей күй кешкен ол, ойлап отырса, әлі өзіне өзі келе алмапты. Қорғаушы қыз айтқандай, жасып қалғаны анық. Мүмкін, оған “кінәсіз жанды тектен-текке күйдіре қоймас” деген ішкі сенімі әсер еткен шығар. Бірақ, мыналардың түрі жаман. Олар мұны кінәсіз деп отырған жоқ. “Қалтаннан есірткі шықты. Қайдан алдың? Бәрін ақтар, сыбайластарыңды ата” деп дік-дік етеді. Ал, бұл болса, “не деп отырсындар, өздеріңнің естерің дұрыс па, бірдей бір шаруашылықтың басшысын есірткі сатумен айналысты деп айыптауға ауыздарың қалай барады? Бұл қорлықтарыңды аяқсыз қалдырмаймын. Заң бәрімізге бірдей, ертең өздерің де жауап бересіндер” деп уәж айтпағаны, қарсылық білдірмегені қалай? Мұны басқалар қалай түсінеді. Қылмысын мойындап отыр деулері де мүмкін ғой. Қой, карап отырмайын... Осылай іштей жігерленсе де, қалтасынан есірткі шыққаны анық. Оны жұрттың бәрі көрді. Оны қалай теріске шығарады?” Өзі де, куәлар да қол қойды. Сол күні қалаға баратын болған соң, костюмін ауыстырып кигені есіне түсті. Токта, тоқта!.. Ол костюмді ара-тұра Сәкен де киюші еді ғой. Сәкен – Ерліктің үлкен ұлы, институтты биыл ғана тәмамдаған. “Балалыққа салынып, бірдене бүлдіріп жүрмесе жарайды ғой”. Ерлік өз ойынан өзі шошып кетті.

Тағы да басы ауыра бастады. Неше түрлі ой миын шағып жатыр. “Құрып кеткір, есірткі мұның қалтасына қалай түсті? Әлде, өзін ұстағандардың біреуі қалтасына салып жіберді ме екен? Олай істейтін, олардың мұнда ұзында өші, қысқада кегі бар ма?..”

Жалғыздық қиын екен, өз ойынмен өзі арпалысқан қандай ауыр? Ол қорғаушы қыздың келуін асыға күткен. Бірақ ол уәделі күні төбе көрсеткен жоқ, араға төрт күн салып, дүйсенбі де бірақ келді.

– Соттан кейін сіздің ауылға барып қайттым, – деді ол.

Ауыл дегенде елең ете түскенмен Ерлік “Ондағылар қалай екен?” деген тіл ұшына оралған сөздерді іркіп қал-

. “Бәрі де аман, сіздің мұнда екеніңізден хабарсыз” деп асқа қайырған қорғаушы қыз:

— Ойландыңыз ба, есіңізге түскен жайлар бар ма?—
іі.

— Бәрі көздің алдынан өтіп жатыр ғой. Әрі ойлап, берілап, осы біреулердің қасақана ұйымдастырған ісі мені отырмын.

— Оған қандай негіз бар?

Ерлік “крыша” боламын деп келген жігіт туралы
гты.

— Қазір ондайлар көп қой. “Тисе терекке, тимесе бұсқа” дегендей, тамырыңызды басып көрген шығар?

— Басында өзім де солай ойлағам. Енді ойлап отырсам, ың іс-қимылын біреу бағыттап отырған сияқты. Соңғы жылда сүттей ұйыған ауылдың шырқы неден бұзылды? Көктемгі егіске әне-міне шығамыз деп отырғанда қыржанармайымызды ағызып жіберді. Серіктестік құрамындағы бірнеше үйдің шөбі күйіп кетті. Тып-тыныштырған бір топ адамның бүйректен сирақ шығарып, үлес тауында да не мән бар? Меніңше осылардың арасында байланыс бар сияқты.

— Сөзіңіздің жаны бар, қазір елдегі жағдай түзеле басқанда “дайын асқа тік қасық” дегендей, басқалардың қылығына көз алартушылар табылып жатыр ғой. Сіздің дүниенізге қызығушылар бар шығар. Бұл өзі түптің түбінде жалпы елді жайлаған індетке айналуы мүмкін. Сатшылардың айтуларына қарағанда, мұның аяғы үлкен ойқасқа ұласады.

— Қазан төңкерісі қайта оралады десеңізші.

— Қазан төңкерісінде байларды кедейлер тонаса, бұл қылы байды бай талайды, күші жеткендер әлсіздерді жұппаюға тырысады. Бұл орайда неше түрлі айла-шарғы, қытық-сұмдық қолданылады.

— Мен де сондай қара ниет біреулер құрған торға шыршақтым ба деп отырмын.

– Мүмкін, мүмкін... Бірақ есірткі қалтаңызға қайдан келді? Алдымен осы жұмбақтың түйінін шешуіміз керек.

Жаңа ғана өзін қолдап отырған қорғаушының осы сөздері оның үмітін үзіп жібергендей болды. “Кім де болса, мұны ұрымтал жерден ұстаған, оңайлықпен босата қоймайтын сияқты. Әлде ”крыша” боламын деп келген жігіттің полициямен байланысы бар ма екен?”

Осылай өз ойымен өзі болып кеткен Ерлік қорғаушының “Бүгінгі әңгімеңізді осымен тәмамдайық” деген сөздерін естіген де жоқ. Светлана Григорьевна камерадан шығып бара жатып сәл бөгелді де: “Тергеуші жауап аламын десе, міндетті түрде мені шақыртыңыз”, – деді.

Ерліктің шыдамы таусыла бастады. Соңғы рет кездескенде тергеушіге:

– Несіне соза бересіздер, кінәлі деп тапсаңыздар істі сотқа тапсырмайсыздар ма? – деген.

– Сол күнге де жақындап қалған сияқтымыз, – деді тергеуші бұған тесіле карап.

Айтқандай, екі күннен кейін Ерлік тергеу окшаулағышынан босап шықты. Түк түсінсе бұйырмасын. Тергеуші: “Сотқа шақырыласыз, әзірше боссыз” дегеннен басқа сөзге барған жоқ.

Ерлік ауылға оралғанмен бірден жұмысқа бел шешіп кірісіп кете алмады. Жігіттер де мұның жайын түсінетін сияқты. – Деміңізді ала беріңіз, алаңдайтын ештеңе жоқ, бәрін өзіміз тындырамыз, – дейді.

* * *

Ол сотқа шақыру алғанда, өз көзіне өзі сене алмай, тілімдей қағазға жүз рет үңілген шығар. “Куә ретінде. Мүмкін емес, шақырту қағазын жазған адам қателескен шығар? Бұл куә ретінде шақырылса, айыпталушы кім?..” Ол облыс орталығына жеткенше осындай ойлармен арпалысумен болды.

Қалаға кірер-кірместе ұялы телефонымен қорғаушысына хабарласты. Ол да сот мәжілісіне дайындалып жатыр екен. Көңіліндегі күдігін білдіріп еді, “Бәрі дұрыс, ешқандай қателік жоқ, сотта кездесеміз” деп қысқа қайырды.

Сотқа ауылдан бұдан басқа да бірнеше адам шақырылыпты. Бәрі үнсіз, сотқа шақырылғандар үшін арнайы бөлінген бөлмеде тым-тырыс отыр. Ауылдастарымен бас изесіп амандасқан бұл бос орындықтардың біріне жайғасты. Көңіл-күйі “тағдыр салды, мен көндім” дегендей, “бәрі бүгін шешіледі” ...

Ол сот мәжілісі өтіп жатқанынан хабарсыз еді. “Қашан басталады?” деп іштей тықыршып отырған. — Ерлік Бәйкенов! — деген бөтен адамның дауысын естігенде ғана бір сәт ойдан сергіп, өзіне таялып келіп қалған жас жігітке “Бәйкенов менмін” — деп тіл қатты.

— Менің соңыма еріңіз, — деді бейтаныс жігіт.

Сот залының табалдырығынан алғаш аттауы, басында кімнің кім екенін ажырата алмай, абыржыңқырағанмен, ойын да, бойын да тез жиып алды.

Сот төрағасы:

— Ерлік Бәйкенов, сіз бүгінгі сот мәжілісіне куә ретінде шақырылып отырсыз. Мына айыпталушы орындығында отырған Тұрсын Иманбековті білесіз бе? — деді.

Айыпталушы орындығына көз тоқтатқан Ерлік анада өзін ұстаған подполковникті бірден таныды.

— Бір рет көргенім бар.

— Қайда, қашан, қандай жағдайда көргеніңізді сотқа баяндап берсеңіз.

— Өткен жылы қаңтардың 14-і күні жүргізушім Сәбит Халықов екеуміз бір жұмыспен облыс орталығына бардық. Содан қайтып келе жатқанда, аудан орталығынан шыға берісте, бізді полицейлер тоқтатты. Әй-шайға қаратқан жоқ, бәрі бетперде киген, қолдарында автомат...

Айыпталушы да бетпердеде болды ма?

– Жоқ, бұл кісінің бетпердесі болған жоқ.

– Айта беріңіз.

– Сосын машинаның астаң-кестенің шығарды, қалтамыздағының бәрін капоттың үстіне жайып қойды.

– Қалтаңыздан неше қорап сірінке шықты?

– Екі қорап. Сосын бірнеше бүктелген қағаз шықты.

Ішіндегі ақ ұнтақты кейін есірткі деп түсіндірді.

– Осы айтқандарыңызға тағы қосарыңыз бар ма?

– Жоқ.

– Онда сіз әзірше боссыз.

Ерлік дәлізге шықса, мұны осы қалада мектепте мұғалім болып істейтін нағашысының үлкен баласы Мақсат күтіп тұр екен.

– Жиен аға, кіруіңнен шығуың тез болды ғой, – деді ол жымындап.

– Амансындар ма, өзім де түкке түсіне алмай тұрмын. Әнеугі министрлікте істеймін, подполковникпін деп жүрген жігіт айыпталушылар орындығында отыр. Айтқандарының бәрі өтірік болғаны ма, сонда?!

– Бір өтірігі жоқ, подполковник, министрлікте істеген. Сіз, анада жергілікті газетте жарияланған хабарды оқымаған екенсіз ғой.

– Ол қандай хабар?

Мақсат ішкі қалтасынан қойын кітапшасын алып шықты да бір тілім газет қиындысын Ерлікке ұсынды.

– Қиып алып, салып қойып едім. Мә, оқыңыз.

Қысқа ғана хабар екен. Ерлік оқи бастады. “Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен облыстық прокуратураның қызметкерлері бірлесіп жүргізген жедел іздестіру шараларының барысында ішкі істер органының К. есімді жоғары лауазымды қызметкері ұсталды. Оған қызмет бабын асыра пайдаланды деген айып тағылып отыр”.

– Әлі түсінген жоқсыз ба?

– Жоқ, түк түсінсем бұйырмасын.

– Айыптылар орындығында отырған адаммен мына газеттегі К. бір кісі.

Ерлік сот мәжілісіне келесі күні де келді. Қорғаушысы: “Қатысамын десеңіз, рұқсат алдым” деп мұны залға отырғызып қойды.

Алдымен сот төрағасы шақыру жіберілгенімен белгілі бір себептерге байланысты сот мәжілісіне келе алмаған куәлердің жауаптарын оқыды. Содан кейін Астанадан келген жалғыз куәні ортаға шақырды. Жүріс-тұрысына, өзін еркін ұстауына қарағанда үлкен бастықтардың бірі болуы керек. Жауабы да нық.

— Айыпталушылар орындығында отырған азаматты танысыз ба?

— Иә. Менің орынбасарым — Тұрсын Иманбеков. “Мак” операциясы кезінде жергілікті полиция қызметкерлеріне практикалық және әдістемелік көмек көрсету мақсатымен осы облысқа іс-сапарға баратын болды. Нақ осы кезде маған өзін Исатаев Оразбын деп таныстырған бір азамат телефон шалып, өзінің серіктестік директоры туралы жазған хатының “елеусіз” қалғанын хабарлады. “Не жайында?” деп едім, “Былығы көп, есірткі таратады”, — деді. Сосын Иманбековті шақырып алдым да, жағдайды түсіндіріп, “әйтеуір, сол жаққа бара жатырсың ғой, мән-жайды біле кел” дедім.

— Иманбеков кейін сізге хабарласты ма?

— Бір-ақ рет телефон шалды. Онда да бұл мәселені қозғаған жоқ.

— Сіз өз тапсырмаңыздың қалай орындалып жатқанын сұраған жоқсыз ба?

— Жоқ.

— Куәгер Әлім Молдабеков.

— Иә, облыстық ішкі істер департаменті бастығының орынбасарымын.

— Айыпталушы Иманбековті танысыз ба?

— Танимын.

— Қайда, қашан таныстыңыздар?

— Бұған дейін де ол біздің облыста іс-сапарда болған.

Соңғы рет келгенде Республика ішкі істер министрінің орынбасары қол қойған жоспар-тапсырманы көрсетіп, құпиялылықты сақтауымды, өзінің не мақсатпен келгенін ешкімге айтпауымды сұрады. Мен көп сөзге бармай есірткіге қарсы күрес бөлімінің бастығы Нұрлан Құдайбергеновті шақырып алдым да, Иманбековке көмектесу жөнінде тапсырма бердім. Иманбековтің қаладан тыс жерде күдіктіні тұтқындау шарасын жүзеге асырмақ ойынан хабарым болған жоқ.

— Ерлік Бәйкеновтің тұтқындалғанын кімнен, қашан естідіңіз?

— Екі күннен кейін Құдайбергенов хабарлады. Мәнжайды толығырақ әңгімелеуін сұрағанымда ол операцияға өзінің де қатысқанын, Иманбеков топты тергеу, техникалық қамту және арнайы мақсаттағы бөлім қызметкерлерінен жасақтауды сұрағанын айтты. Құдайбергеновтің көзінше аудандық ішкі істер бөлімінің бастығына телефон шалдым. Ол серіктестік директорының ұсталғанынан хабарсыз болып шықты. “Түбі шикі нәрсе болуы мүмкін, Ерлік Бәйкенов аудандағы белгілі адамдардың бірі, ол есірткі таратумен айналысты дегенге өз басым сенбеймін”, — деді.

Осы сөздерден кейін Е. Бәйкеновті ұстауға қатысқан топтың мүшелерін жинап алып, әңгімелестім. Олар алғашқы күні топ мүшелерінің Е. Бәйкенов басқаратын серіктестікті торуылдағанын айтты.

— Иманбеков те бірге болған ба?

— Капитан Серік Көшеровтің айтуынша, Иманбеков бұларды ауыл сыртына қалдырып, кетіп қалыпты. Кешке тамақ әкеліп беріпті.

— Жалғыз ба, әлде қасында біреулер болып па?

— Бір келгенде машинаның артқы орындығында екі адам отырыпты. Бірақ, қаракөлеңкеде түстерін ажырата алмапты.

— Сіз Е.Бәйкеновтің ісін жүргізген тергеушіге арада екі ай өткеннен кейін “Байқа, асықпа, бәрін мұқият тексер, жазықсыз жан тектен-текке күйіп кетіп жүрмесін” депсіз, оған не себеп болды?

— Иманбековтің тобында болғандардың бәрі Е.Бәйкеновті ұстау кезінде подполковниктің өзі өте-мөте белсенділік танытқанын, оны құшақтап жерге жыққанын айтқан еді. Ішкі істер министрлігінің қолданыстағы нормативтік актілерінде мұндай іс-әрекетке тыйым салынған, арнайы мақсаттағы қызмет жауынгерлерінің ісіне араласуға ешкімнің қақысы жоқ. Бұрын-соңды мұндайды естіген жоқ едім, осы жай күдік туғызды.

— Бұл жөнінде Иманбековтің өзіне айттыңыз ба?

— Жоқ. Ол іле Астанаға жүріп кетті деп естідім.

— Оқиға орнынан түсірілген бейнематериалды алып қарадыңыз ба?

— Иә, топ мүшелерімен бірге қарадық. Е.Бәйкеновті тұтқындау сәтін түсіруге тиіс Сергей Яковлевке Иманбеков ешқандай бұйрық бермеген. “Алас-күлесте ұмытып кеткен шығар” деп өзім түсіре бастадым” дейді ол. Бәйкеновті тінткеннен кейін оның қызмет көлігі тексерілген. Алғаш рет артқы есіктің қалташасынан ештеңе табылмаған. Арада біршама уақыт өткеннен кейін Иманбеков “тағы қарандар, дұрыстап қарандар” дегеннен кейін тексерушілер газетке оралған патрондарды тауып алған. Екі сәт те камераға түсірілген, уақыты бәрі анық көрініп тұр.

— Одан басқа көңілге күдік алар ештеңе байқаған жоқсыз ба?

— Жоқ, тек ертеңіне С. Яковлев таңертең өзі түсірген бейнетаспаны қарап отырып, тосын жайға тап болғанын хабарлады. Біз тағы жиналдык, тағы да оқиға орнынан түсірілген бейнетаспаны қарадық. С. Яковлевтің “Иманбеков Е.Бәйкеновті ұстау кезінде қалтасына қолын салды” дегені рас болып шықты. Ол алғашқы әңгімеден кейін лабораторияға оралып, бейнетаспаны арнайы аппаратпен қарапты. Бәрі көрініп тұр. Иманбековтің оң қолын

Бәйкеновтің қалтасына салып жатқаны түсіп қалыпты.
Ар жағы белгілі ғой...

* * *

Қадіржан жұрт аяғы саябырлады-ау деген кезде алдында жатқан істі өзіне қарай жақындатып, көзілдірігін киді. 1955 жылы бұрынғы Көкшетау облысында туған, Қазақстан Республикасының азаматы, қазақ, білімі жоғары, отбасы бар, қазір Астана қаласында тұратын, еш жерде жұмыс істемейтін, бұрын сотталмаған Иманбековті айыптау туралы №1/511-ші іс. Бұл істің нүктесі ертең қойылуға тиіс. Үкім шығарылады, оған негіз жетерлік. Солай бола тұрса да Қадіржан ежелгі әдетімен барлық жайды тағы бір ой сарабына салуды ұйғарды.

Бұл істің бір ерекшелігі, айыптылар орындығында отырған Иманбеков көп қылмыскердің бірі емес, кеше ғана өзі де қылмысқа қарсы күрестің алғы шебінде жүрген ішкі істер органының жауапты қызметкері. Тіпті ақылға сыймайды, сенгің де келмейді. Аз ғана уақыттың ішінде қызмет баспалдақтарымен екінің бірінің қолы жете бермейтін биіктерге көтерілген азамат омақаса құлағалы тұр. Кім кінәлі? Қоғам ба? Нарық па? Әлде азаматын қорғай алмаған ағайын ба? Қоя берсең сауал көп. Оған ертең бір-ақ жауап беріледі, ол – сот үкімі. Үкім шығару айтуға ғана оңай. Неше жерден судья болсаң да, біреудің тағдырына, өміріне байланысты шешім қабылдау қиынның қиыны. Бірақ, қылмыскер кім болса да, заң алдында жауап беруге, жазасын тартуға тиіс. Аяйсың. Жоқ, ол Иманбековті аяп отырған жоқ, кеше ғана көрген Ерлік Бәйкеновті аяп отыр. Жап-жас жігіт, самай шашы аппақ. Бірақ біреуге кектеніп тұрған ол жоқ, қайта ақтала сөйлейді. Соңғы жылдары өзінің де көрмегені жоқ екен.

Ал Иманбековке не жетпеді десеңізші? “Біреудің көз жасына қаламын-ау” деп ойламағаны қалай? Бәрі қанағат

легеннің не екенін білмеудің салдары, тойымдылықтың жоқтығы ғой. Әйтпесе, айдаладағы біреудің байлығына көз алартып несі бар? Қазақ “шайтан азғырды” деп осыны айтады. Иманбековті адал жолдан тайдырған “шайтан” емес, бір ауылда бірге өскен туысы Нұрқан Әйкенов сияқты. Әйкеновті куәлардың бәрі таныды. Ол Бәйкеновке немере інісі арқылы жасаған қокан-лоқылығына іштен шықпаған соң, өзі келіп, “серіктестігінің 50 пайыз акциясын сат” деп қолқа салған, “берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан” аламын деп қорқытқан. “Біреудің қолымен от көсеу” деп осыны айтады. Ішкі істер министрлігіне, облыстық прокуратураға Бәйкеновтің үстінен шағым ұйымдастырған – осы Әйкенов. Алғашқы тергеу ба-рысында: “Соның бәрін Иманбековтің айтуымен істедім” деп мойнына алған ол өтіріктің өрге баспайтынын түсінді ме екен, қазір бой тасалап, қашып жүр. Шырғаланның түйіні шешілгенмен біраз тер төгуге тура келді ғой.

Иманбеков те бала емес, айла-шарғысы мол адам екені көрініп тұр. Бірақ, қанша бұлтақтарғанмен айғақтардан жалтара алмады. Астанаға Бәйкеновтің үстінен “домалақ” арызды қарша боратқандар да табылды. Солардың біразы Айсұлу Кәкенованың қолынан өтіпті. Ол Нұрқан Әйкеновтің көңілдесі болып шықты. Әйкеновтің “Таяуда “Бірліктің” тізгінін өз қолыма аламын” деген сөзіне сеніп қалып, дайын арызға қолдарын сүйкей салған Нестеров пен Әміров те “Бәйкенов те бес бересі, алты алашағымыз жоқ” деп азар да безер болды. Олардың айтуларына, Бәйкеновті тұтқындау кезінде Әйкенов те, Кәкенова да Иманбековтің машинасында болған.

Қадіржан бір сәт сараптамалар қорытындыларына көз жүгіртті. Бәйкеновтің қалтасынан “табылған” есірткінің салмағы 6,11 грамм, патрондар заводтан шыққан, 5-уі “Макаров”, 7-уі “Стечкин” пистолетінікі, 6-уы “Кипарис” пистолет-пулеметінікі. “Бәйкеновтің денесінде кө-

геріп кеткен жерлері бар. Бәйкеновті ұстау кезінде түсірілген бейнетаспаның 8 бөліктен тұратыны, монтаждау жүргізілмегені жазылған.

Әйкенов пен Иманбековтің “Бірлік” серіктестігінің директорының меншігін тартып алмақ болғаны айдан анық. Оқиға болғанға дейін Иманбеков Әйкеновтің баласы Ержанның атына жазылған С 211- АУМ нөмірлі “ВАЗ-2110” автомобилін мініп жүрген. Бірақ осылардың бәрін мойнына алып отырған Иманбеков жоқ. Міз бақпастан “Әйкенов дегенді білмеймін”, – дейді. Ал өздері ұялы телефонмен жиі-жиі сөйлесіп тұрған. Соңғы 20 күннің ішінде екеуі телефон арқылы 25 рет тілдесе, оқиға қарсаңында Әйкеновтің інісінің үйінен Иманбековтің ұялы телефонына 9 рет телефон шалынған.

Иманбеков өзінің тікелей бастығының атына Бәйкеновтің есірткі таратумен айналысатыны жөнінде екі рет рапорт жазған. Біріншісінде “бізге тілеулес адам Бәйкеновтің кавказдықтармен байланысы бар екенін хабарлады” десе, №130 с рапортында Бәйкеновтің үстінен қылмыстық іс қозғалғанын жеткізеді. Осылай Иманбеков Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 251-ші бабының 2-бөлігін, 259-бабының 3-бөлігін, 339-бабының 3-бөлігін бұзып отыр.

“Алтын көрсе періште жолдан таяды”. Қалай тауып айтылған сөз. Иманбеков те оңай олжаға қызығып, біреуге ор қазбақ, жазықсыз жанды су түбіне жібермек болған. Терең қазған. Енді сол орға өзі түсіп отыр.

Қадіржан бір сәт алдында жатқан құжаттардан басын көтеріп, қарсы қабырғада ілулі тұрған сағатқа қарады. Сағат тілі оңға таяп қалыпты.

Ол далаға шықса, қар қылаулап тұр екен, айнала аппақ. Ай көтеріліп келеді. Үп еткен жел жоқ. Төңірек нұрға малынып тұр... Оның ойына тағы да Ерлік Бәйкенов оралды.

ӘНГІМЕЛЕР

ТУҒАН ҮЙДІҢ ТҮТІНІ

Таңертең ерте тұрып жолға жинала бастадым. Анам да әбігер, қағазға оралған бірденелерін сөмкеге сыйғыза алмай әлек.

— Апа, соларды қайтесің, керегі жоқ.

— Керегі жоғы несі, барғанда балалар қолыңа қарамай ма?! Ауылдың майын да сағынған шығар.

Екеуден-екеу шай ішіп отырмыз. Сағатыма қарап қоям, кешікпей автобус та келуге тиіс.

— Апа! — дедім ақырын ғана.

— Әу, құлыным?! — Не айтайын деп едің?

Апам шай кесені тағы да алдыма жылжытты.

— Қашанға дейін осылай жалғыз отыра бермексің?!

Апам үнсіз. Жүзіне көз тоқтаттым: самай шашының ағы молайып, мандайындағы әжім іздері терендей түскен сияқты.

— Қартайғанда мені әурелеп қайтесің, жылы орнымды суытып қалаға көше алмаймын, оған ренжіме.

Менің сауалыма апамның жауабының орайласпауы бір бұл ғана емес. Бұрын да осылай жападан-жалғыз отыра бересің бе, қалаға көшсейші деп талай рет айтқам. Апам, әдетте, үндемей құтылатын. Дәл бүгінгідей өз шешімін кесіп айтқан емес-ті.

Әкемнің о дүниелік болғанына екі жылдан асып барды. Содан бері апам жалғыз. Алғашында “Әкеңнің жылы өтсін, сосын көре жатармыз”, — деп екі ұшты жауап берген. Айтқан мерзімі де өтті. Бірақ апам көшетін сыңай танытпады. Соңғы кездері тіпті көшу туралы әңгіме

қозғала қалса, қабак шытатынды шығарды. “Ренжіме” дейді. Сірә, бұл анамның енді мені мазалама дегені ғой.

Мен сөзден тосылып қалдым. Ойым он сакқа жүгіріп, іштей толқып отырмын. “Әлде менін айтқандарыма сенбей ме?! Жайлы үйде жағдайының жаман болмайтынын өзі де біледі ғой. Отын-су іздейтін емес, бәрі дайын...” — Апамның тартыншақтайтын реті жоқ сияқты.

— Апа деймін!

— Әу, құлыным!

— Қалада да өзің сияқты қарттар көп, әлі-ақ үйреніп кетесің. Ойлансайшы...

— Мен ойланбады дейсің бе?! Жалғызға қашанда ой серік. Тоқтаған жерім осы болды. Әзірше шығып-кіруге жарасам, кейін көре жатармыз...

— Апа, ойлансайшы?! Өзі жұрттан ұят. Жеті балаң жеті жерде түтін түтетіп отыр. Тіпті, қалаға бармағанның өзінде солардың біреуімен бірге болсайшы.

— Енді мені қинама, көзім тірі тұрғанда әкең салған осы үйден ешқайда қозғалмаймын. Қалай ғана біреуге қиып кетемін. Осы үйді ол кім үшін салды, неге салды?!

Апамның мына сөздеріне айтар уәжім жоқ. Бәрі рас, бұл үйді әкем салған, бейнетке белшесінен батып жүріп салған.

Әлі есімде... Сол кездері бала болсам да, бәрі де күні бүгінгідей көз алдымда. Сол күні әкем жұмыстан оралысымен бұрышта тұрған көк абдыраны ашты да, комақты бір түйіншекті алып шықты. Сосын сары ала қағаздарды шытырлатып санай бастады. Бұрын санағаннан кейін ол ақшаны қайтадан орнына салып қоятын. Бұл жолы өйткен жоқ. Манадан әкемнің қимылын үнсіз бақылап отырған апам шыдай алмады білем: “Тағы да сауда ма, әйтеуір, алақаның қышып тұрады-ау, сенін”, — деп кейи бастады. Әкем болса сабырлы қалпын бұзбастан: “Киімдерімді дайында, ертең Түмен облысына ағашқа жүремін, үй саламыз”, — деді.

— Саған осы үй жетпей жатыр ма, ойыңа не келсе соны істейсің?!

— Сен не білесің, жарлы байиды, жас өседі — деген емес пе, ертең мына қарадомалақтарың соқталдай-соқталдай жігіт болғанда көрерсің. Бұларға дұрыс бір баспана салып бере алмасам, менің кісілігім қайсы?

Келесі күні әкем түс ауа “ішке” жүріп кетті. Арада екі апта өткеннен кейін ауылға қарағай артқан машиналар да келіп жетті-ау. Құшақтасаң құшақ жетпейтін жуан бөренелерді қалай салған дейсің. Әкемде ес жоқ. Жуан қарағайларды топ-топ лақтырады.

Біздің ауылда бұрын-соңды ешкім қарағайдан үй тұрғызған емес-ті, әкем үйді жалғыз қиыды. Жаз бойы қолынан балтасы түскен жоқ. Үйдің қабырғасы көтеріліп, шатыры жабылған кезде күтпеген жерден әкем ауырып қалды. Дәрігерлер “суық тиген, емдемесе болмайды” — деп ауруханаға жатқызып қойды. Бірақ әкем ауруханада көп жатқан жоқ. Бір апта өткесін-ақ “тәуір болдым” деп үйге қайтып келді.

Күзде жаңа үйге түстік. Қуанышымызда шек болған жоқ. Әкемнің де көңілі тоқ. Екі сөзінің бірі “иесі сендерсіңдер, тек іші құтты болсын!” — дегеннен басталады.

Біз есейіп, ер жеттік. Үлкен әпкем мен ағам оқуға кетті. Сол кеткеннен олар ауылға оралған жоқ. Апам “әкенің көңілі балада, баланың көңілі далада” деп бұрқылдай бастаса, әкем “қайтесің, қайда жүрсе де аман болсын, өрістің кеңейгені жақсы”, — деп басып тастайды дәйім.

Кешікпей мен де қаладан бір-ақ шықтым. Алғашқы кездері бүйрегім ауылға бұрып тұрушы еді, бірте-бірте қала өміріне мен де көндіге бастадым, ауылға келуді сиреттім. Сылтау көп: жұмыс, балалар, көлік жоқ, жол алыс... Сөйтіп жүргенде ауылдан “әкең қатты ауырып жатыр” деген хабар келді. Алып-ұшып жетсем, әкем қайтыс болыпты. Әйтеуір, қабіріне бір уыс топырақ салуға үлгердім.

Иә, әзіз әке арамыздан кеткелі екі жыл өтіпті. Екі жыл бойы апам оның орынын күзетіп, салған үйінің түтінін

түтетіп, жалғыз отыр. Ол өзінің осы үйден көзі тірісінде қозғалмайтынын бүгін ғана бүкпесіз білдірді. Мүмкін, бұған дейін “өзі түсінер, өзі сезер” деп келген шығар? Ол өмірлік жолдасы алдындағы борышын осылай түсінеді. Әкеміз салған үйді есік-терезесін шегелеп, иесіз қалдыруға қимайды. Ал біз болсақ, өз қызығымызға өзіміз мәзбіз... Неше түрлі ауыр ойлар жүрекке терең бойлап, мені тұңғыыққа тартып бара жатқандай.

– Шайынды ішсейші, суып қалды ғой. Автобусыңнан да қалып қоярсың?!

Апам мені асықтыра бастады.

Автобус аялдамасы біздің үйден әжептәуір жер. Келсем халық жана ғана жапырлап, отырып жатыр екен.

Үй жаққа көз тастадым. Апам әлі есік алдында тұр...

ҚУЫРДАҚ

Жайшылықта бір-бірімізді көрмесек сағынып тұратын көрші ауылдағы Алтай бөлемнің үйіне алты ай жаз ат басын бұрған жоқ едім, “хабарласпағанына қарағанда, дәуде болса ренжіп жатыр” деп, кемпірім екеуміз тартып кеттік. Қоскөл мен Қарасиырдың арасы алыс емес, қамшы салдыруды білмейтін қаракөк бие жарты-ақ сағатта алып келді. Алып келгенін қайтейін, шеткі қысқа көшені кесіп өтіп, бөлемнің үйіне бұра бергенім сол еді, оскырынып жалт бермесі бар ма. Тұлыпқа оранып аңқау отырған кемпірім сол жерде домалап қала берді. “Тыр! Тыр-ға” басып жанұшырып жатырмын. Жайшылықта дауысым шықса, құлағын қайшылай қоятын жануардың тындайтын түрі жоқ, сыңар езулей тартқан божыны сәл босатсам, ала қашайын деп тұр. Әйтеуір, көрші үйдің қорасына тіреп тоқтаттым-ау. Бием дір-дір етеді, көзі ұясынан шығып кететін сияқты. “Соншама неден шошыдың, тыр, тыр”.

Сірә, есік алдында жүрген болуы керек, қалбалақтап бөлем жүгіріп келеді.

Байка, байка, мынау бірденеден үркіп, бас бермей жүр! Ана тәтеңді көтер!

– Ассалаумағалейкум, тәтем үйге кірді, биені ыстығы басылғанша осы араға байлай тұрайық.

– Соншама неден шошыды екен, өзің біл, байласан, байла?!

– Келмейсің, туысыңды іздемейсің, бие де жолды ұмытқан ғой.

Осылай жасы менен көп кіші болса да, орынды орынсыз қылжақтай беретін, тілінің тұзы бар бөлем өзімді қағыта бастағаны сол еді, анадайда жығылған малға ұялы қасқырдай жабылып жатқан жігіттерге көзім түсті. Е, бәсе, жануар, қанның иісін сезіп, шошып тұр екен ғой...”

– Үйдің дәл алдына малды кім жығады, одан да көшеге шығарып сойсаң етті?!

– Биыл қар керемет, қоранын “аузы-мұрнын” бітеп тастады, мен көмектесетін кісі іздеп кетсем, балалар жығып тастапты. Жүр, жүр үйге кір!

Денесіне қарағанда, жас мал болуы керек, жігіттер терісін жаңа ғана сыпырып жатыр екен. Қазақ алдымен қазысын көреді ғой, бұлар да бірінен соң бірі саусақты сүңгітіп, жымың-жымың етеді.

– Алтеке, өзіңіз көріңізші?!

– Мен несіне көремін, жануар тура үш ай тұрды ғой, ақ сұлыдан айырғам жоқ.

– Е, бәсе, кемінде үш елі қазысы бар!

– Үш елің не, кемінде төртеу?!

– Болса болар, енді не тұрыс, құйындар!

– Мерген, әлгі шыныларың қайда еді, әкелсейші бері.

Құй.

Бөлемнің осылай деуі мұң екен, үлкен баласы ыдыс-аяғын сылдырлатып жетіп келді.

– Қайырлы болсын!

– Игілікке жегізің!

– Қызыкқа, өздеріне бұйырсын!

– Рахмет, рахмет, ал, алып жіберіңдер!

Анадай жерде бір шынының домалап жатқанына қарағанда, біздің ауылдағы дәстүр мұнда да бар. Біздің ауылда қашан, қалай пайда болғанын білмеймін, малды бауыздағаннан кейін бір алады, қазысын көргенде тағы көтереді, бұл өзі кәдімгідей сіңісіп қалған дәстүр, елі болса да, бұйырғаны деп тарта береді. Терісін сыпыруы тағы бар... Әйтеуір, қасапшылар үйге шекелері қызарып кіреді. “Байқасандаршы, осы қайдан шыққан нәрсе?” деп басу айтсаң, кейбіреулер сақылдаған сары аязда мал сою оңай дейсің бе, жігіттердің еңбегі адал, ішсін” деп өзеуреп шыға келеді. Байқап тұрмын, мұнда да ет үйге кіргенше, біраз бөтелкенің босайтын түрі бар.

... Кешікпей буы бұрқырап қуырдақ келді. Төргі бөлмеде төрт дастарқан жайылды, келін-кепшік – ауыз үйде. Ертеректе соғым сойғанда қуырдаққа қасапшылар, көрші-қолаң, оның өзінде бәрі бірдей емес, шақырылатын. Бөлем болса жарты ауылды жинаған сияқты.

– Тым көп емес пе, – дедім ақырын ғана.

– Біздің ауылда барлық үйде осылай, қуырдақпен құтыламыз.

– Қуырдақпен құтылғаны қалай, омыртқа бермейсіңдер ме?!

– Омыртқа қалғалы қашан, кейбіреулердің соғым сойғанын да естімейсің. Қазір күнкөрістің өзі қиындап кетті ғой. Жылқының бағасы күйіп тұр, осы ауылда тайдың өзі жүз мың теңгенің үстіне шығып кетті...

Бөлем самбырлап сөйлеп отыр, жұрт бас шұлғып қояды.

– Заман қиын ғой!

– Жұмыс жоқ!

– Мал ұстап күнінді көрейін десең, ұры-қарылар шыдатпайды. Өрістегі былай тұрсын, қорадан әкетіп жатыр.

– Иә, омыртқаны ұмытқамыз...

Осы сөздерден кейін табакқа қолымды созарымды-созбасымды білмей отырып қалдым. Жұрттың менде

жұмысы жоқ, қасықтарын сумандатып, жұмсақ піскен қуырдақты қылғытып жатыр. “Әй, қазағым-ай, қуырдақ деген аты болмаса, кішігірім той сияқты, “Алып қояйық!” деген сөздер ауық-ауық ауыз үйден де естіліп қалады.

Жұрттың менде жұмысы жоқ, өз ойыммен өзім отырмын. “Омыртқа қалған” дейді, “ұмыттық” дейді. Соның бәрін тұрмыстың ауыртпалығымен түсіндірмек болады. “Бұлардың да сөздерінің жаны бар шығар-ау, екі адамға бір табақ ет асатын қазақ заманын тазы болып шалуға көшкен ғой. Есі кіріп, етегін жия бастаған екен, енді байытын шығар?..” Көзім әр жерде мойны сорайып-сорайып тұрған бөтелкелерге түсіп кетті. Неше түрлісі бар, “Қызылжар”, “Хаома”... “Құдаға коньяктан құй” дейді. Коньягі “Батыр”, шынысына, жылтараған қағазына қарап, қымбат екенін сезіп отырмын.

— Бөле, алсайшы, — дейді Алтай бүйірімнен түртіп.

— Алып отырмын, алып отырмын.

— Айтпақшы, бүгін бөлеміз келіп қалды. Алтайдың ішіне біраз нәрсе түскен болуы керек, екі беті қызара бастапты. — Әдейі шақырсаң бұлай келмес, қуанып отырмын. Ағайын араласпаса жат болып кетеді, бөлеме сөз берейін.

— Көлденеңнен келіп килікті демендер. Соғымың әрдайым осындай семіз болсын, игілікке жегізсін. — Осылай дұрыс бастасам да, “омыртқа қалғалы қашан” деген сөздері есіме түсіп кетіп, желдей есіп жөнелейін. — Ағайындар-ау, бәрімізде шашылмайтын жерде шашылып, ашылмайтын жерде ашылып жүрген қазақпыз ғой. Омыртқаны ұмытатындай бізге не көрінді, ата-бабамыздың дәстүрі емес пе еді?! Қуырдақ деп ауызды қу шөппен сүрткендерін жарамайды. Омыртқа дегенге табақ-табақ ет деп қарамаңдар, омыртқа — қазақтың көңілі, ағайын арасын қосып тұрған дәнекер. Осындай қасиетті дүниеден безінуге бола ма екен, менің бір түрлі жылағым келіп отыр...

Дастарқан басындағылардың бәрі “мынаның есі дұрыс па, мас емес пе?” дегендей маған карап қалыпты. Менен мұндай қылықты күтпесе керек, бөлемде үн жоқ.

– Әйтеуір, бастадым ғой, айтатынымды айтып кетейін. Заман, заман, дейсіндер, осы заманды түзейтін кім, осы отырған өзіміз емес пе? Байқап отырмын манадан бері бір сирак еттің құнындай арақ ішілді. Омыртқаның не жазығы бар, одан да арақты азайтпайсындар ма?

Жұртта үн жоқ. Байқамаппын, бөлем шығып кетіпті. Енді түсіндім. Ауыз үйде әйелдермен отырған кемпіріме барып “Анау бәрін бүлдіріп жатыр” деген ғой, Бәтіштің басы көрінді.

– Әй, Беркімбай, дастарқанның берекесін алмай, тиыш отыр, жұртта нең бар?!

Осымен әңгіме тәмам болды. Жиналғандар менің сөзімнен кейін ойға берілді ме, әлде қуырдақты ақаңмен “бастырып” алғаннан кейін маужырай бастады ма, әйтеуір, шай үстінде шәшке-аяқтың сылдыры ғана естіліп тұрды. Жайшылықта “Мынау, Тимириязда Шәймен деген атамыз болған” деп емеурін білдіріп, үй иесіне тағы бір екі бөтелкені “құрбандыққа шалдыратындардың да” аузына құм құйылды. Томаға тұйық, “Түу, үйдің іші қайнап кетті ғой” деп кейбіреулер үйлеріне кетуге асыға бастады.

Мен де енді көп бөгелмей, қаңтарулы тұрған қаракөк биені шалдырмастан үйге тартып кеттім. Қысты күндері екі ауылдың арасына техника аса қатынай қоймайды, жол бұзылмапты, қаракөк үйге өзі апарады, божыны бос ұстап отырмын. Кемпірімде үн жоқ. “Дәуде болса ойлап отыр. Қазір шабуылды бастайды. Өзім де артықтау кеттім білемін, соларға ақыл айтып нем бар еді? Бөлем де, келін де ренжіп қалды білемін, мана өзіміз кәмпит-сәмпитке аузы-мұрынын толтырып әкелген дорбамыз аяқтың астында бос жатыр...”

– Жолды карап отырсың ба? – деді бір кезде кемпірім дауыс беріп.

– “Қойқырғанға” келіп қалдық кой, тоңған жоқсың ба?

– Атам жарықтық, қысты күндері жолға шыққанда тұлыбын тастамаушы еді, қайдан тоңасын?!

Кемпірімнің дауысы жұмсақ, түк болмағандай. Әңгімені өзім бастадым.

– Әлгілердің “омыртқаны ұмыттық” дегендері несіей?!

– Қайтесің, жалғыз олар емес, барлық жерде солай. Біздің ауылда да омыртқаға кім кімді шақырып жатыр? Бәрі соғым сояды, ал омыртқа беретіндерді саусақпен санауға болады, өзіміз сияқты төрт-бес үй ғана...

– Мен де соны айтып отырған жоқпын ба? Омыртқа бермеу деген ағайыншылықтан, туыстықтан қалу деген сөз ғой. Әйтпесе, осы күні аш жүрген ешкім жоқ, мал да бар, ақша да бар. Осыны өтірік деші. Қора-қора мал ұста, дүкен аш, халыққа не керектің бәрін жаса, кім кімнің қолын қағып отыр? Бұрынғыдай ауылдың іргесіне дейін егін салып жатқан ешкім жоқ, әйтеуір, “жоқ, жоқ” деуге үйреніп алғамыз. Омыртқа деген немене тәйірі, бір табак ет емес пе? Одан да ана арақтың көзін құртсайшы. Әй, осылар ертең біз кеткеннен кейін не болар екен?!

– Не болушы еді, бастары қосылмай быт-шыт болып жүреді. Қазірдің өзінде көрші көршіге, ағайын ағайынға бейсауыт кірмейді. Анада Дәуреннен үлкен үйдің келініне “бүйрек” беріп жіберсем, “етіміз бар” деп алмапты.

– Ол “бүйректің” не екенін қайдан білсін, бала кезімізде соғым сойған күні ағайын-туғанға “бүйрек” тарататынбыз. Сол кезде ешкім дәл бүгінгіден жақсы тұрған жоқ, бірақ, қуырдақ та жейтін, “бүйрек” те беретін, “омыртқаға” да шақыратын.

– Бәрі көңілге, ниетке байланысты ғой, әйтпесе, жетпей жатқан ештеңе жоқ.

– Мен де соған күйініп келемін, мана төрде отырған құданың алдында коньяк тұрды, “Батыр” дейді, басқа ат табылмағандай, анада қалаға барғанда көргем, сол “Батырыңның” бағасы он мың теңгенің ар жақ-бер жағында. Құда енді бір жылға дейін ұмытпайды. “Қуырдақта құданың үйінен “Батыр” іштім” деп барған жерінде айтып жүреді. Омыртқаға шақырылмағаны ол үшін түк емес, бәрін әлгі мойыны сорайғандар жеңіп тұр. Осы біз не болар екенбіз?!

Кемпірімде үн жоқ. Ауылдың да қарасы көрінді.

– Шүү, жануар!..

«БҮКІР» ШАЛ

Шай үстінде әкем маған қарап: “Сен ешқайда ұзап кетпе, Жекекөлге барамыз” деді. Жекекөлмен біздің ауылдың арасы он бес шақырымдай, бүгін онда той болуға тиіс, Алматыда тұратын, жақында ғана алпысқа толған бір жазушы туыстарына келіп жатыр деп естігем. Осы өңірдегі шағын ауылдардың қуанышы ежелден ортақ, бірінің қызығынан бірі қалмайды. Өткен жылы біздің ауыл ірге көтергеніне жетпіс жыл толуын атап өткенде де бәрі қаптап кеткен. Әдетте, мұндай тойларда ат жарысы ұйымдастырылады, балуандар белдеседі. Киіз үйлер тігіліп, қазан көтеріледі. Әйтеуір, осындайда ауылдың бойына бір “қан жүгіріп” қалады.

Әкем “Жекекөлге барамыз” дегенде елең ете түссем де, сыр бермей:

– Онда не бар?— деп түк білмейтін сынай таныттым.

– Той болатын көрінеді, Алматыдан Шәкен келіпті. Әңгімеге шешем араласты.

– Сол тойдың не керегі бар, одан да бір арба болса да отын әкелмейсіңдер ме? Ертең жаз өте шығады.

– Отын қайда қашар дейсің, той күнде болып жатқан жоқ қой, қызық көргің келсе өзің де жүр.

Әкем көп сөйлемейтін адам, айтты – бітті. Әбден сыр мінез болып алған шешем одан әрі сөз жарыстырған жоқ.

Тойға, әрине, торы биімен барамыз. Әкемнің одан басқа көлігі жоқ. Жануар жүрдек-ақ, Жекекөлге ә дегенше-ақ алып барады. Әкемнің шөп тасуға лайықтап жасаған жайма арбасының артына жайғастым. Апам жұмсақ болсын деген ғой, үйдегі бар төсенішті салыпты, аяқты созып жіберіп, шалқиып жатырмын. Әкем “Шуу, жануар!” деп божыны қағып қалуы мұң екен, торы бие ала жөнелді. Осылай біраз жерге дейін ауыздықпен алысады да, бірте-бірте бұлкекке көшеді. Кейде маған торы бие ақылды болып көрінеді. Олай дейтінім, отын, шөпке барғанда жұп-жуас бола қалады.

Аспанда қалықтап жүрген ақша бұлттарға қарап жатып, қалғып кетіпін. Бір кезде көзімді ашып, жан-жағыма қарасам, Қыздар қыстауын қақ жаратын қылтадан өтіп бара жатыр екенбіз. Бұл Жекекөлдің жарты жолы артта қалды деген сөз. Әкем сол, манағы үйден шыққандағы қалпы, қаздиып отыр. Қаздиып деймін-ау, жауырыны шодырайып шығып кетіпті. Желке терісі тілім-тілім. “Қайтсін, күн ұзақ тізе бүкпейді, жанына тыныштық жоқ”. Аяп кеттім. Биыл, аманшылық болса, елуге толады. Бірақ түріне қарасаң алпысты әлдеқашан артқа тастаған шал сияқты. Содан ба екен, ауылдағылар әкемді сыртынан шал дейді. Жай ғана шал деп қойса, бір сәрі-ғой, бүкір шал деп зығырданымды қайнатады. Әкем де еститін шығар, бірақ сыр бермейді, естісе де естімеген болып жүре береді. Қыздардан шыға бере әкем аттың басын солға бұрды. Бұл оның қыстауға соғам дегені. Келесі ұзыннан созылып жатқан қайың-терегі аралас ағаштың баурайы біздің аталарымыздың қысқы мекені болған жер. Жеті үйдің орыны әлі бар. Осы жаққа жол түскенде әкем қыстауға соқпай кетпейді. “Той басталып кетеді, бүгін соқпай, тура

тарта берсек те жарайтын еді ғой”. Бірақ, үндеген жоқпын. Әкем қыстауға жетер-жетпесте божыны арбаның жақтауына іле салып, көк шалғынға отыра кетті.

— Арбадан түсіп, белінді жаз, аяғың ұйып қалған шығар, — дейді.

Үп еткен жел жоқ. Төңірек маужырап тұр. Қыстаудың баурайы жап-жасыл, ескі көнге қаулап өскен шөп белуардан келеді.

Неге екенін білмеймін, әкем асығар емес, жантайып жатыр. Сәлден соң: “Саған айтып па едім, анау шеткі “үйде” сенің ұлы атаң мен ұлы әжең тұрған, — деді. — Малының санына жете алмаған мыңғырған бай болыпты өздері”. Бұл — әкемнің бұған дейін де талай айтқан әңгімесі. Бұрын жасырақ кезімде “Сол байлық қайда?” деп сөз жарыстырып, әкемнің жауаптан тосылғанына мәз болушы едім. Қазір үндеген жоқпын. “Бай болса болған шығар, қажай беріп қайтемін. Өзінің айтуына қарағанда, бала кезінде ”байдың бөлтірігі“ атанып, біраз қорлық көргенге ұқсайды. ”Жасымда зерек болдым, бірақ, қайда барсам да жабық есікке тап болып, оқи алмадым “ деп отыратын.

— Жүрейік, — деді әкем сәлден соң.

Торы бие манағыдай емес, жортаққа көшкен. Мал да болса, барар жердің алыс екенін сезгендей.

— Той болған соң, ат жарыс ұйымдастыратын шығар? деді әкем мені сөзге тартып.

— Бұл маңайда қайбір дұрыс ат бар, бәйге деген аты-ғой.

— Неге болмасын, осы өңірден шыққан Сәбит Мұқанов деген атақты жазушы болған. Сол кісінің 60 жылдығында біздің ауылда бригадир мініп жүрген шабдар ат бірінші келді емес пе? Оның үстіне қазір жұлдеге машина тігу дәстүрге айналды ғой. Аттары барлар жердің шалғайлығына қарамайды, машинаға салып алып, жетіп келеді.

Қазір не көп, той көп. Халықтың да тұрмысы жақсарды ғой. Ана кезде бәрі бір келкі жұпыны ғана тұрушы еді,

қалыр кейбіреулер бұрынғы бір кеңшардың дүниесіне ие болып отырған жоқ па. Оларды бай емес деп кім айтар? Бірақ, олар өздерін баймыз демейді, “кәсіпкерміз” деп күнде кереді. Үкімет те байсың деп көзіне шұқып жатқан жоқ, қайта соларға қызмет етіп әлек. Бірде салығын алмайтса, бірде жеңілдетілген несие береді... Әйтеуір, қайыған үстіне байи түс деген ниетінен танбай келеді.

– Дұрыс қой, бізге нарық заманында бәрі осылай болуға тиіс деп үйретіп жатыр.

– Дұрыс болса, дұрыс шығар, бірақ соны түсінуге жетпей жыл кеткенін айтамын да. Осылай біреулері нарық деген жарықтықты түсініп жатса, қалғандары көктен майшелпек жауатындай, әлі қарап отыр. Ана Мырзағалилар не ойлайды десейші, қорасында соқыр тауығы да жоқ, жұмсаса жұмысқа бармайды, өзінше арланады, “Мен жалшы емеспін” дейді. Оларға салса, тарап кеткен кеңшарларды қайта құру керек.

– Сонда қалай күн көріп отыр?

– Баяғы балаларға төлейтін бес-он тиын, соған шай-кант алады.

– Осы ақша жоқ, жоқ дейді, бірақ ауылдағылардың аузы арақтан құрғамайды ғой.

– Айтпа, арақ деген бір бәле болып жабысты. Қазір бәрі жарысып ішеді, келіні атасымен стақан соғыстыруға ұялмайды. “Той ғой, той ғой” деп орнынан тұра алмай қалған кемпір-шалдарды да көріп жүрміз. Бұл бәлеге жолай көрме, аузыңа бір алсаң құтылу оңай көрінбейді ғой.

– Жоға, біздің үйде арақ ішетін адам жоқ, маған не көрініпті.

– Темекі деген де бір жаман нәрсе. Қазір әлгі телевизордан күнде көрсетеді, есірткі деген бір бәле шығыпты ғой, темекі шегетін адам бірте-бірте соған қалай көшіп кеткенін аңғармай қалады дейді ғой.

Әкемнің айтуы рас, үйде отырса да бәрін біледі, ауылдағы газетті етігінің қонышына қыстырып жүретіндердің бірі осы кісі, “Жұлдызды” да ес білгеннен бері оқып келемін деп отырады. Қазір, әсіресе, қаладағы жастар есірткіні ойыншыққа айналдырып алды. Он-он бір жасар бокмұрындар, соларға не жоқ десейші, кәдімгі шыбын өлтіретін дихлофосты иіскеп есінен айырылса, өзіміз сияқты студенттер насыбай атады. Қайтсін, қалада жүрген соң алаңдайды ғой. Бәрін сыртқа шығара бермейді, жай жұқалап айтып отырғаны-ғой.

– Әке, әлгі Сәбит деген жазушың қып-қызыл коммунист болыпты ғой.

– Қазір неше түрліні жазып жатыр ғой, кімнің ақ, кімнің қара екенін айырудың өзі қиын, заман солай болды ғой. Жастайынан жетім қалып, әркімнің есігін паналаған тақыр кедей не көрді дейсің? Кеңес өкімет оқытты, қызмет берді. Содан кейін Сәбит солардың сөзін сөйлемегенде кімнің сөзін сөйлейді.

Әдетте, саясат десе, ат тонын ала қашатын әкем бұл жолы да онша тереңдеген жоқ, әңгімені басқа жаққа бұрып әкетті.

– Айтпақшы, Сәбеннің тойында түйе палуанға тігілген жүлде де біздің ауылға бұйырған. Анау, Есім шал сол жолы қарсыластарының бәріне тізе бүктіріп, ауылдың атын бір көтеріп тастаған. Бүгін мен де белдесіп көрсем бе деп келемін.

Күліп жібердім.

– Рас айтасың ба, бала-шағамен күресейін деп пе едің?

– Мұндай да тең-теңімен, тезек қабымен дегендей, жасқа қарамай шыға береді-ғой, өзім тетелес біреу кездесіп қалса дегенім-ғой.

– Жұрт күліп жүрмесе?..

“Шыны ма, ойыны ма? Неде болса бара көрерміз” деп үндемедім.

Ауылдағы тойдың сценарийі белгілі, кем дегенде екі-үш киіз үй тігіледі. Бұл жолы олардың қарасы көп көрінді. Ығы-жығы халық. Кәдігімгі трактордың тіркемесін жақтауларын жайып тастап, сахнаға айналдырған бір топ жас елі төгілтіп жатыр. Мен солай қарай беттедім. Әкем: “Сен бара бер, мен қазір келемін”, — деп ат-арбасын айналшықтап қалып қойды.

Әншілерге таяла бергенім сол еді, біреу иығымнан қағып қалды. Жалт қарасам, қалада өзіммен колледжде бірге оқитын Алмас. Ыржиып тұр, құшақтаса кеттік.

— Сен қайдан жүрсін?

— Ауылда жата-жата ішім пысып кетті. Ана Қарақамыста тұратын Бейсен де осында жүр, сол болмай алып келді.

— Таныстардан баска ешкімді кездестірген жоқсың ба?

— Наурызбайды көрдім, өзі күнге күйіп, қап-қара болып кетіпті. Шөп шауып жүрмін дейді.

— Иә, оның шешесі мен інісінен баска сенетін ешкімі жоқ қой. Қазір бір тіркеме шөп 6-7 мың теңге, оны оларға кім береді? Өзің немен айналысып жатырсың?

— Мен де екі күндей әкеме еріп, шөпке барған болдым. Бұрын әжептәуір сілтеуші едім, қазір кішкене қиылдасам болды, жүрегім аузыма тығылып, көзім қарауытады. Әкемде тоқтау жоқ, қуып жетеді де: “Мына жолды мен апара берейін, сен асықпа” деп құлашты кең сілтеп кете барады. Әлгіндей болмай тағы қуып жетеді. Айтатыны сол, баяғы “асықпа”, сөйтіп менен шалғышы шықпайтынын түсіндім, қазір үйдемін, түске дейін ұйықтаймын, кешке балалармен доп ойнаймыз.

— Мен де сол, үйдемін. Демалыс тезірек бітсе екен деп жүрмін. Ауылда қызық қалмапты. Өткен күзден бері біраз үй көшіп кетіпті. Бұрын жастар кешке көшеге сыймай кетуші едік, қазір тіпті жан жоқ.

— Біздің ауылда да сол, бәрі кетіп жатыр, енді бір-екі жылда кәрі-құртандар ғана қалатын шығар.

– Барлық жерде солай болып тұр ғой, көшпегенде қайтсін, жұмыс жоқ, клуб, дәрігерлік пункт дегендердің орны ғана қалған. Мектептің өзі биыл болмаса, ендігі жылы жабылатын шығар.

Осылай әр нәрсенің басын бір шалып тұрғанымызда “Жүріндер, жүріндер, ана жақта күрес болайын деп жатыр”, – деген дауыс шықты.

Көк майсаға төселген кілемнің маңына біраз адам жиналып қалыпты. Алдымен балалар белдесті. Сосын төреші ортаға үлкендерді шақыра бастады. Ауылда салмаққа, жасқа қарау деген жоқ, жүрегiнiң түгi барлар шыға береді, жығылсаң жер көтереді.

– Кәне, кім бар, шығыңыздар?! Төреші осы сөздерді қайта-қайта айтқанмен топ ішіндегілер қозғала қоймады. – Жігіттер сендер неге күреспейсіңдер, ұят емес пе, қыздар күлетін болды-ғой.

Топ ішінен әкемді іздей бастадым. Кілемнің шетін баса орнығыпты. Отырысына қарағанда, күресетін ойы жоқ. Жай мені сөйлету үшін айта салған ғой, қара күші мол болғанмен күреске қатысты дегенді бұрын-соңды естіген емеспін.

– Кәне, кім күреседі?

– Біз күресеміз, – деп екі жігіт ортаға шықты. Жас шамаларына қарағанда, отыздың ар жақ-бер жағындағы жігіттер. Төреші белгі беруі мұң екен, екеуі шартпа-шұрт ұстаса кетті. Көзді ашып жұмғанша ұмар-жұмар домалап та алды. Ә дегенде шалт қимылдағанмен, темекі тартады білем, екеуі де тез болдырып қалды. Содан бірін-бірі ала алмай, тіресіп жүріп алды.

Қалай дегенмен де, осыдан кейін күресемін деушілер көбейді, қызды-қыздымен үлкендер жағы да бой көрсете бастады. Ойын ережесі қарапайым, жеңілген адам шығады. Қоскөлден келген Мерген деген жігіт өзі тетелес үш жігітті қапы қалдырып еді, ынтымақтық болуы керек, кеспелтек қара оны аш белінен құшақтап алып, шыр ай-

палдырды да, кілемінің дәл ортасына алып ұрды. Мұнын жасы дәуде болса, қырықтан аскан. Онымен күресуге ешкімнің жүрегі дауаламай, төреші тағы да біраз уақыт “жұмыссыз” қалды.

– Сонымен жеңісті Айдосқа береміз бе? Әлде біреуін ортаға шығасындар ма? Үшке дейін санаймын. Бір... Екі...

– Асықпа, мұнда мен бармын!

Селк ете түстім. Әкемнің дауысы. Манадан байқамап-пын, әкем үстіндегі қалың киімдерін шешіп тастапты.

– Бұл кім өзі?

– Өй, мынау Ортақкөлде тұратын Берік қой, бұған не жоқ десейші?!

– Ауылындағылар бүкір шал дейді, жасы да біразға келіп қалған, шайтан түртейін деген ғой.

– Шықсын, шықсын, жіберіндер, көрейік әуселесін.

– Өзі бірдеңе жұтып алғаннан сау ма?

Манайым у-шу, жердің тесігі болса, кіріп кетер едім, өттен... Әкеме бірдеме деуге дауысым да шығар емес.

Бір қарағанымда әкем кілемнің ортасында шіреніп тұрған кеспелтекке таялып қалыпты. Білектері айқаса кетті. Одан әрі қарауға дәтім шыдар емес, әйтеуір, сарт-сұрт.

– Жамбасқа ал!

– Іштен шал!

– Көтеріп алып, бір-ақ соқ!

Жұрттың айғайы үдеп барады. “Қап! Маскара болдық-ау, мына жұрттың бетіне қалай қараймын...” Осылай есенгіреп тұрғанымда жұрт шу ете түсті.

– Жарайсың, жарайсың, босатпа!

Кілемге қарауға шама жоқ.

– Ой, мынауын жай адам болмады ғой, өзінен әлде-қайда жас жігітті атып ұрды.

– Бүкір шал деп едіңдер, жиырма бестегі жігіттей қимылдайды ғой.

– Жарайсың!

Бір қарасам әкем қарсыласының кеудесіне қонып алыпты. Содан босатқан жоқ.

Төреші әкемнің қолын көтерді. Міне, қызық, әкем “тағы қайсысын шығасың” дегендей, ортада тұр. “Енді ешкім шықпаса екен” деп тілеймін. Мен тілегенмен басқалар қоя ма, тағы біреуі шешіне бастады. “Шықсаң шық”. Манағыдай емес, бойым үйреніп, кілемге жақындай түстім. Екі көзім әкемде. Әкем өзіне жақындай берген қарсыласын білектен жұлқи тартып бір теңселтіп алды да, басынан асыра лақтырып жіберді. Жігіттің басы айналып кетті ғой деймін, топ ете түскен орнынан қозғалмай әжептәуір жатып қалды, сосын сүйретіле көтеріліп, кілемнен шеттей берді.

Жұрт тағы да айғайға басты.

– Мынауың қайтеді-ей?!

– Бүкірейіп алып өзі бір бәле-ғой, жап-жас жігітті шыбын құрлы көрген жоқ.

– Айла-тәсілі мол екен, не де болса, ерледі!

Төреші тағы да әкемнің қолын көтеріп: “Күресетіндер бар ма?” деп сұрады. Жұртта үн жоқ, біразының беті қайтып қалған сияқты.

– Ермек, жеңіс Беріктікі, жүлделерің қайда, әкел өзім тапсырайын.

– Мына кісі, әлгі Алматыдан келген жазушының өзі-ғой, – деді Алмас құлағыма сыбырлап.

Той иесі бойшаң кісі екен, әкемді қайта-қайта құшақтап, үстіне барқыт шапан жапты. Бөрігі қандай әдемі! Өз әкемді өзім танымай қалдым.

– Күш атасын танымайды деген осы!

– Жарайсың, жігіт екен!

– Қайдағы жігіт, шал ғой. Бірақ намысты қолдан берген жоқ. Негізі кезінде күрескен адам болуы керек?!

Жұрттың бәрінің әңгімесі менің әкем туралы. Манадан топтың арасында өз көздеріне өздері сенбей, антарылып

қалған біздің ауылдың адамдары да төбе көрсетіп, дауыс шығара бастады.

– Бұл баяғыдан қайда жүрген? Бәріміз бүкір шал деп келемеждеуші едік, кілемге шыққанда танымай қалдық-қой.

– Байдың баласы емес пе, осы күнге дейін бойындағы өнерін көрсетпей келуін қарашы, не деген шыдамды адам десенші. Мұның ішінде әлі талай ит өліп жатқан шығар?..

Әкемнің құрдасы Мұхтар осылай іліп-шалып сөйлемесе, ішкен асы бойына сіңбейтін нағыз қушекенің өзі. Бізбен көрші тұратын Асан ағай да осында екен. Ол Мұхтарды тойтарып тастады.

– Әй, жігіттер, бұра сөйлеген күлуге жақсы, бірақ дәл қазір Берік бүкіл ауылдың абыройын бір көтеріп тастағанда тіл мен жаққа сүйене бермей, қолын қысайық та. Бұл бәріміздің жеңісіміз. Ертең осы жай әңгіме болғанда Беріктің атына ауылдың аты қоса айтылады, жұрт “Ортақкөлдiң жігіті” деп таңдай қағысады.

Менде тіл жоқ, жұртқа жаутандап қарай беремін. Әлгі көргендерімнің бәрі түс сияқты. Әкеме жақындайын десем, қаумалаған халық жіберер емес. Қуаныштан есі шығып кетсе керек, мені іздеп жатқан ол жоқ.

Сәлден соң үлкендер жағы киіз үйлерге беттеді. Әлгі Алматыдан келген жазушы әкемді қолтықтап алыпты. Ендігі жай белгілі: ет желінеді, қымыз ішіледі...

Күннің көзі манағыдай емес, шекені қыздыра бастады. Алмас екеуміз көлеңке іздеген көпке ілесіп, қазан-ошақ басынан таныстарымызды іздей бастадық. Біздің ауыл үй тікпегенмен, шатыр көтеріпті. Той мен баталарда үйден үйге көшіп жүретін сыртының күйесі бес елі тай қазан да осында келіп қалыпты. Қасында мұрнының үсті шыпшып терлеп Тоқсұлу жеңгем жүр. Өзі бір көңілі көлдей, қолы ашық жан, бізді көре сала “бері келiндер, еттi қазiр түсiремiз” деп шақыра бастады.

Етке, сорпаға әбден тойып алғаннан кейін көлеңкеде көз іліп алған да артық болмас еді, бірақ әкем “ертерек үйге жетіп алайық” деп атын қамдай бастады. Сөйтіп, шайдың соңын күтпей, аттанып кеттік.

Торы бие қайда барсақ та, ауылға қайтарда қамшы салдырмайды, божыны бос ұстап жата бер, адастырмайды, тура үйге алып келеді.

Әкем өзінің үйреншікті орынында отыр. Мен қисайып жатайын деп едім, арбаның аты арба ғой, тоңқылдақта солқ-солқ етіп, майлы сорпаға батырып жеген бауырсақтар шегіме батқандай, тынши алмадым.

– Қыстауға соғайық, – деді әкем үнсіздікті бұзып.

– Мана бардық-қой...

Бұл менің сокпай, тура тарта берейік дегенім. Әкем уәж қайтарған жоқ. “Мейлі, соқса соға берсін, алыс жер емес, жол үсті”.

Қыстауға да жеттік. Әкем торы биені ағытып, ауыздығын алды да қоя берді. Жануар өте жуас, қай жерге қойсаң, сол жерде тұра береді ғой.

Әкем өзі “үлкен үй” деп жүретін ескі орынның алдына барып тізе бүкті де, маған да отыр деді.

– Мана осы кісілердің аруақтарына іштей сыйынып, күш-қуат сұрап едім. Құдай жолымызды оңдады, аруақтар қолдады. Ертеден келе жатқан “Баласы бәйгеге шапқанда, үйде ата-анасы тақымын қысып отырады” деген сөз бар, бабалар да бір аунап түскен шығар, сокпай кетсек обал болар еді...

Әкем сөйлеп отыр. Жанары ойлы, жүзінде шуақ ойнайтын сияқты ма қалай?

– Біздің аталарымыз мал жинаумен ғана күнін өткізген адамдар емес, көзі ашық, көкірегі ояу, жан-дүниесі бай жандар болған...

Бұл әңгімені бұрын да талай естігем. Расында да әкемнің өз атасы заманында білімді адам болыпты. Қазанда, Астраханда оқып, Омбыда судьялық қызмет атқарған. Бірақ өмірден ерте озыпты.

- Әжем марқұм қазан төңкерісі басымызды қаңбақша ломалатты ғой, – деп отырушы еді. – Жиған-тергеннің бәрі ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті, – деп күйінгенде көкірегі қарс айырылғандай болатын. Мен сол кісінің бауырында өстім ғой. Бір түнде бала-шағасын улатып-шулатып күйеуін алып кетеді. Артынан өздерін де жер түбіне жаяу айдапты. Қыс іші, қоңыл таяк етік... Талайлар ит-құсқа жем болып, жолда қалыпты. “Қырық жыл соғыс болса да, ажалды өледі” деген емес пе, әйтеуір әжем елге аман-есен оралыпты. Оралғаны не керек, көшеге шығуға, біреуге тура карауға қорқатын. Бала кезім, бірде даладан жүгіріп келіп: “Әже, біздің үйге бастықтар келе жатыр” демеймін бе, “құлыным-ай!” деп еңірей жөнелген әжемнің көз алдымызда талып қалмасы бар ма. Бақсам, бір күні ошағын ойрандап кеткендер қайта айналып соғады-ау деп үйреленіп жүреді екен ғой. Осылай әжем өле-өлгенше қорқып өтті.

Кейде оңашада жастық шағыңнан әңгіме айтшы, деп қиылғанымда “Қайтесің қай-қайдағыны еске салып, сол сұмдықтардың бәрі өзімен кетсін, Алла-тағала сендерді жылата көрмесін” – деп өткен күндер жайлы жақ ашпайтын.

Әжем мен әскерде жүргенде қайтты. Топырақ та сала алмадым. Көрші қызға ара-тұра хат жаздыратын. Айтатыны: байқа, ештеңеге араласпа, өзіңе ғана сен... Осы сияқты толып жатқан ескертулер, шектеулер. Әжем айтса айтқандай, қорғансыздың өмірі өмір емес екен. Әйтеуір, әскерде бай кедей деп бөліну жоқ. Бірақ, аяқ басқан сайын әлімжеттік жасау, кәдімгідей жасиды екенсің. Сөйтіп жүргенде Өзбекстаннан келген бір кәріс жігітіммен таныстым. Екеуміз керемет дос болып кеттік. Өзі еркін күрестің шебері екен, білгенін маған үйрете бастады. Басында қиындау соққанмен, кейін шындап айналыстым. Әскерде де неше түрлі жарыстар болып тұрады. Екі жылда солардың біразына қатыстым. Бірде жеңіліп, бірде жеңіп,

әйтеуір, біраз тәжірибе жинақтадым. Бірақ елге оралғаннан кейін соның бәрін ұмытуға тура келді. Бірден ұжымшардың жұмысына араласып кеттім. Қара жұмыс онай ма, кейде ұшып жығыласын.

Әкемнің жайы енді түсінікті болды. Қарулы екенін өзі де аңғарушы едім. Отынға барғанда шырыны тамшылап тұрған жап-жас қайынның жуан басын жалғыз өзі көтере беретін.

— Мана жеңіліп қаламын деп ойламадың ба?

— Іште булығып жатқан бір күш ойлауға шамамды келтірді ме? Оның үстіне кезінде “байдың баласы” деп көзтүрткі қылғандардың “бүкір шал” деп келемеж дегендері жаныма батты. Мені қойшы, “бүкір шалдың баласы”, “бүкір шалдың немересі” деп ұрпағымды да таңбалай бастады ғой. Сол сүйекке таңба болып жабысқан атты сылып тастамасам өкініші кетер ме еді? Енді біреуі “бүкір шал” деп айтып көрсін.

Иә, енді әкемді “бүкір шал” деуге ешкімнің аузы бара қоймас. Кеудемді қуаныштың толқындары толассыз тепкілейді. Тезірек үйге жетсек екен. Көргені білгенімді үйішіндегілерге айтуға асығып келемін.

“АЛЛЕРГИЯ”

Айман тағы да “ауырып” қалды. Аяқ астынан. Бәріне кінәлі өзім. Кешкі шайдың үстінде әр нәрсенің басын бір шалып отырып: “Жұмысқа Зейни (қарындасым) келіп кетті, биыл университетке түскен баласы жатақханаға орналаса алмай, әр үйдің есігінен бір сығалап, қиналып жүр екен” — демесім бар ма? Айманда үн жоқ. Тағы не айтасын дегендей қадалып қалыпты.

— Біздің үйде тұрса қайтеді?

Ауызымды жауып үлгергенше болған жоқ, Айманым долырып шыға келді. Содан ыдыс-аяғын жинауға да

шамасы келген жоқ, төсегіне жетіп жығылды. Енді “әке-көке” десең де екі-үш күнсіз тұрмайды. “Аллергиясы” бар скені есімнен тарс шығып кетіпті. Қап!..

“Аллергия” демекші, Айманның осы бір айықпас дертке шалдыққанына он шақты жыл болып қалды. Біреуді пәтерге тұрғызбақ түгілі, үйге қонақ келсе, қабағы ашылмай кұрысып-тырысып қалады. Оған енді кінәлі мен. Өйткені, біздің үйге ертелі-кеш, бірінің етегін бірі басып келіп жататындар – кілен менің туыстарым. Айман екеуміз қосылып, пәтер жалдауымыз мұң екен, ауыл жақтан сабылғандар біздің үйге соқпай кетпейтін болды. Кейде қонақтың үстіне қонақ келіп жатады. Қазекен қонақүй дегенді білмейді, салып ұрып жетіп келеді. Салып ұрып жетіп келеді. Осыдан кейін ауырмай гөр. Ақыры Айманға “аллергия” мықтап жабысты.

“Театр киімлігіштен басталады” демекші, Айман жұмыстан келе киімлігішті бір сүзіп өтеді. Бөтен киім көзіне шалынса болды, бірден қуыс бөлмеге қойып кетеді. “Келген қонақтан ұят-ау, не ойлайды, ауылға не деп барады?” Онда Айманның жұмысы жоқ. Мұрнымның ұшына дейін шып-шып терлеп, сорлайтын мен. Басында жас қой, жүре-жүре түзелер деп ойлағам. Қайдағы?! Үйге қонақ келсе, қызыл көрген күркетауық сияқты көзі шатынап, беті жыбырлап, астаң-кестең болады.

Кей күндері жұмыстан екеуміз бірге қайтамыз. “Сынықтан басқаның бәрі жұғады” деген емес пе, мен де біреу-міреу келмесе екен деп тілейтін болдым. Ағайын оған қарай ма, қалаға жолы түскендері міндетті түрде біздің үйге соғады. Сөйтіп сап-сау отырған адамды ауыртып кетеді.

Бірде табалдырықтан аттағанымыз сол еді, төргі үйден біреудің қарқ-қарқ күлген дауысы естілді. Бөтен адам. Айман теңселіп кеткендей көрінді маған. Қап! Жана ғана манти пісіремін, етін кеше турап қойғамын деп келе жатқан. Енді манти түгілі, шай да жоқ. “Суға кеткен тал

қармайды” деген емес пе, талай рет бетім қайтса да сүйретіліп қуыс бөлмеге кірдім.

– Айман, ә, Айман?.. Шай ішеміз бе?

– Кім?

Дауысы қатал, төбеннен таспен ұрғандай.

– Жиен болуы керек, – деймін дауысым шығаршықпас.

Осылай ыңғайына жығылмасам, іс тіпті насыртта шабуы мүмкін. Шынымды айтсам, төрде отырған балдырақ көзді өзім де жыға танымаймын. Бір көргенім анық “Мүмкін жиен де шығар. Әйтеуір, бөтен адам емес. Үйің тауып келген соң, бөтен болмауы керек”. Кім екенін қазбалап нем бар. Бірақ оны түсінетін Айман ба?!

– Қайдағы жиен?! Осы сенің неше жиенің бар? – деп қадала түседі.

Айтса айтқандай, жиендердің санынан өзім де жанылып жүремін. “Он бір құрсақ көтерген анама менен басқа еркек кіндік бұйырмаса, оған мен кінәлімін бе?” Бірақ қазір түсіндіре алмайсың. Оқыс шыққан бір сөз атылған оқпен тең, айтқанына қарай жығыла бермесең болмайды.

– Қайдағы жиен деймін?!

Айманым тепсінудің аз-ақ алдында тұр.

“Қайсысы болды екен? Басым айналып барады. Отырысымды өзім танымай шәпкемді теріс кимесем жарайды ғой. Осы үйге жиендердің біразы келген. Сағиланың бес баласының төртеуі осында оқиды. Айман оларды көрген. Әсіресе, ана бір колледжде оқитын жүгірмегі ағна сайын бір соғып, сап-сау отырған Айманды ауыртып кетеді. Күләндадан – алты бала. Айман оларды да біледі. Зейнидің төрт ұлы бар. Оларды да таниды. Сонда мынау отырған кім?” Сасайын дедім. Жайшылықта теріс қарап жатып қалатын Айман “Кім, кімнің” астына алып, тыншыр емес.

– Жиеншар болуы керек?!

– Қайдағы жиеншар?

Жиеншар болғанда... Немере ағайындардың бірінің қызынан туған... Дәуде болса ана көрші ауылдағы Шәшпекке бір қатысы бар, танауы таңқылау екен. Көзі де әнеше ұясынан шығып кететін сияқты.

Шай қояйын ба? — деймін асты-үстіне түсіп.

Үн жоқ, екі көзімен жеп барады. Сырмінез жан емес еді, сөзді созудың реті жоқ, ас үйге беттедім.

Шай да қайнады. Барды дастарқанға қойып, ұлыма маманды шақыр, шай ішейік” дедім. Баяғы сыр бермеу той менікі.

От көзіме өзім сенейін бе, сенбейін бе, Айманым дастарқанға келді.

Қонақ бала сәлем бермек болып ұмсынып еді, көз қиығында салған жоқ. “Мейлі, бәріне шыдау керек. Одан менің жиеншарым тағынан түсіп қалмас. Стол басына келетінінің өзі неге тұрады?!”

Иә, бала-шаға аман ба, қызметтерің орынша ма?.. — Тағырақ көз әкетіп барады. Ішім қылп ете түсті, жақтырмап қалдым. “Келген екенсің, алдына қойған тамақтан алып, тып-тыныш отырмайсың ба? Мынау бірдеңе бүлдіретін деп отыр. Қап! Қатар отырсам, тізесін мытып жіберер едім...” Менің жайымды түсінер “жиеншар” жоқ.

Осы қалада қалай тұратындарыңа таңым бар. Қайда бірсаңда қыз-қыз халық, тіпті басың айналады.

“Басың айналса, сені қалаға мен шақырып келдім бе?” Қайырымды шытқан болдым. Оны “жиеншар” аңғарар емес, шайды сораптап қойып, әңгімесін соғып отыр.

Нәтерлерің де тым биікте екен.

“Әйібай мынау қайдағыны қайдан бықсытып отыр. Аурт сияқты екінші, үшінші қабат та бізге бұйырмаған деп күнде құлағымның етін жейтін Айман іліп әкетпесе қарапты-ғой”

Ештеңе етпейді, қайта денсаулыққа пайдалы, — деп өкіл жанар болдым. “Мынаның жағы жабыла ма, жабылмай ма?”

– Әй, күйеу, сен де қайдағыны айтады екенсің. Өзі торғайдың ұясындай тар...

“Жағың қарыссын, мына бөле қайдан келіп еді. Күйеуі несі, әлде әлгі елу грамның әсері ме? Жок, сап-сау. Е, бәсе, жаңа жыға танымап едім, дәуде болса, осы біздің ауылдыкі емес. Сонда кім болды екен?”

Әліптің артын бағып, танымайтынымды сездірмеуге тырысып отырмын. “Мейлі күйеу болсам, күйеу-ақ болайын”.

Айманға қарасам, манағыдай емес, қабағы жазылайын депті. Мына бадырақ көздің айтуына қарағанда, қанша дегенмен өз туысы ғой. “Бірақ бұл кім болды екен?” Соны білгім келіп, тағатым таусылып отыр. Айман тіпті жадырай бастады. “Шай суып барады, жылытып әкелейін” деп ас үйге беттеген Айманға ере мен де түрегелдім.

– Бұл кім? – деймін ақырын.

– Жиеншар ғой, – деді. Айман жымыып.

Мен сөз таппай қалшыып тұрып қалдым. “Болса болсын, тек Айманым ауырмасыншы...”

ДАУАСЫЗ ДЕРТ

Облыс орталығында көшелердің тазалығына жауап беретін шағын бір мекеме бар. Мен соның бастығымын. Күнде таңертең сары зелетке кигендерді сапқа тұрғызамын да: “Сен – анда, сен – мында марш!” деп шығарып саламын. Содан ертеңге дейін оларды көру жок. Бір рахат жұмыс! Қарамағымдағылар айтқанымды екі етпейді. Өйткені, олар көңілімнен шықпаса, сыпырғышын сыпырып алып тентіретіп жіберетінімді біледі.

Рас, айлығым аздау. Бірақ жұмысым тыныш, ешкім мені іздемейді. Сары зелеткелер қыста қарын, жазда шаңын бұрқыратып сыпырып жатыр. Оларды жұрт та біледі, бастықтар да көреді. Әйтеуір менде шаруалары жок. Осылай, күн ұзақ кеңседе ара-тұра есінеп қойып, отыра беремін.

Басына бақ қонайын десе бір-ақ күнде екен ғой, не-
мере інім Көкештің облыстағы дөкей ұйымдардың біріне
бастық болып келуі мұң екен менен де маза кетті. Бұрын
маған мұрындарын шүйіріп қарайтындар Көкеш келгелі
шыбындаған аттай бас шұлғып тұратын болды.

...Ойымда ештеңе жоқ, бір мезгіл таза ауамен тыныс-
тап келейін деп есікті ашсам, қабылдаушысы жоқ қабыл-
дау бөлмеде кісі толып отыр. Сасқанымнан қайта жаба
қойдым. “Бұлар не қылған адамдар? Жұмыс іздеп келмесе
жарайды ғой...”

Сөйткенше болған жоқ, әлгілердің біреуі жымың етіп
кіріп келді. Рұқсат та сұраған жоқ. “Жиенжан, амансың
ба?” – дейді ыржиып. Танымаймын. Танығым да келмей-
ді. “Осы қалада тұрғаныма жиырма жылдан асып барады,
нағашы болып содан бері іздеп келсе қайда қалған?”

– Қайырлы болсын!!!

– Түсінбедім?!

– Көкеш налоговыйға бастық болып келді дей ме?!

– Иә, и?..

Әлгіден “құтылдым ба, құтылмадым ба” деп орным-
нан тұра бергенім сол еді, тағы біреуі көрінді. Мұның да
екі езуі екі құлағында: “Қайырлы болсын!” дейді әйелі ұл
тапқандай. “Бұларға не болған? Қайырлы болсын айтқы-
лары келсе Көкештің өзіне неге бармайды?” Зығырданым
қайнаса да біреуіне тіс жарып сыр білдіргем жоқ, шыдап
бақтым.

Арада біраз күн өтіп “Қайырлы болсын” айтушылар-
дың аяғы басылғандай болған. Кабинетімде тып-тыныш
отыр едім, біреу есік қақты. – “Рұқсат па екен?”

“Жоқ десем жаба қояр ма еді,” жіптің ұшын ұстатсаң
түбіне жармасатын қазақем бас изеп үлгергенімше кіріп
келді де, алдымдағы орындыққа жалп етіп отыра кетті.
Танымадым. Бірақ оған қарап жатқан ол жоқ, жеті атама
жетпесе де одан бергілердің амандығын сұрап шықты.
Тіпті аузымды аштырар емес.

– Ағасы, келген жұмысыңызды айта отырсаңыз.

– Иә, иә... Қартайғанда көрген бір балам бар еді, өзінің қолында табаны күректей дипломы бар. Сол қолайлы жұмыс болмағандықтан үйде отырғаны. Соған қол ұшыңды берсең.

– Сізді танымадым ғой.

– Иә, иә... Танымасаң танымайтын да шығарсың. Бөтендігіміз жоқ. Сенің әкеңнің әкесінің әкесінің әкесі менің әкемнің әкесінің әкесінің әкесімен туған бөле болып келеді.

– Жұмыс дейсіз бе? Біздің мекемеде қалам ұстайтын екі- ақ адам бар. Оның бірі – өзім де, екіншісі – есепшім. Қалғандарының қолында сыпырғыш. Сіздің күректей дипломы бар балаңызға сары зелетке киіп көшеге шығу ұят болар.

– Дұрыс айтасын, жалғызыма көше сыпыртқанша өлгенім артық емес пе?! Өзіне ал деп отырғам жоқ. Ана Көкешке сыбырлай салсаң деймін ғой, баяғы. Бос орын бар дегенді естіп келіп отырмын, қарағым.

Ойланып қалдым. “Көкешті білуіне қарағанда шын туыс болып шықпасын”.

– Қарағым енді бірдеңе қыл, еңбегінді жемеймін. Бізде әлгі доллар дей ме, ол жағы жоқ. Бірақ бір торпакты сатып, бір тиынын да ұстамай өзіңе әкеліп отырмын. Енді бірдеңе қыл!

– Көкешке бұрынсоңды ондай өтініш білдіріп көрген жоқ едім.

– Айтып көрсейші!

“Мына бәледен қалай құтылсам екен. Таскенеше жабысып айрылатын түрі жоқ.” Амалым таусылған соң:

– Айтсам, айтып көрейін, – дедім.

– Сөйтші, қалқам!

Ол осылай деді де қолын қойнына сүңгітті.

– Маған ештеңенің қерегі жоқ!!!

Дауысым қатырақ шығып кетті білем, ол селк ете түсті.

– Азсынба, бала жұмысқа ілегіп кетсе, тағы бір жөні болар. Ал, ал! Еңбегін емес пе? Мына нарық заманында тегін ештеңе жоқ екенін түсінеміз. Бізді ренжітпе.

“Мынаның есі дұрыс емес шығар, “Ренжітпе”,—дейді. Қолы койнында, шығаруға менен қорқып отырған сияқты. “Торпақ өткіздім” дейді. Қаншаға сатты екен? Кемінде жиырма мың шығарған шығар...” Өз ойымнан өзім шошып кеттім. “Астапыралла! Біреудің торпағында не жұмысым бар. Бір торпақ далада жатқан жоқ, оны өсіру үшін екі жыл тер төгу керек. Ал. Алма. Алдым дегенше су түбіне кеттім дей бер” Өз ойыммен өзім арпалысып отырмын. Қаным басыма шауып, екі көзім қарауыта бастады.

Шал күдерін үзді білем, қозғалақтай бастады, кететін ыңғайы бар. “Бол енді, ал, бір торпақ аз нәпақа емес.” “Кетсе кетсін пәледен машайық қашыпты. Жолама!” “Ал, жұрттан сенің қай жерің кем. Бір торпақ деген не, тәйірі. Кейбіреулер түйені түгімен жұтып жатқан жоқ па?” “Ал, ал...” “Торпақты ал, мейлі, бәрі бір паракорсың. Алсаң болды, қара күйе мәңгілікке жағылды дей бер...” Жүрегімнің дүрсілін естіп отырмын. Құлағым шыңылдай ма, қалай?

– Жоқ, маған ештененің керегі жоқ!

Бұл жолы дауысым манағыдай емес, бәсеңдеу шықты. Зорланып айтқанымды, екі оттың ортасында қалғандай есенгіреп отырғанымды шалдың да іші сезеді білем:

– Жоқты қой, барға риза бол! — деп алдыма түйіншегін лақтыра салды. Азсынсаң, күзгі соғымың менің мойнымда.

“Әкемнің... бөлесі” орнынан тұрып кетуге ыңғайланды.

– Отағасы, аға...

– Е, осылай ыңғайға көшсейші. Құдайға шүкір жерге қарап отырғамыз жоқ. Мал бар... Түйіншегін өзіне кері лақтырайын деп қолымды соза бергенім сол еді, ала қойдым. “Иә, бар болса бар шығар. Жоқ болса несін береді?

Мен алмасам басқаға барады. Әйтеуір, береді. Мен алмасам, ол алады. Одан менің қай жерім кем, сұраған жоқпын. Қиылып тұрған өзі. Кім маған күнде торпағын тықпалай берер дейсің?..”

Басымды көтерсем, бөлем... Мейлі кім болса, ол болсын, жоқ, шығып кетіпті. Кетсе кетсін, түйіншекті қойныма сүңгіттім. “Көрген жан куә. Алла сақтай гөр! Кім көрді?! Көрмей- ақ қойсын. Өлердегі сөзін айтады, тіпті. “Алмасаң өкпелеймін”, – дейді. Үлкен кісіні қалай ренжітесің. Жоқ жай да мына нарық заманында жүйкесі жұқарып жүрген жандарды ренжітуге болмайды...”

Тағы есік ашылды. “Мынау қайдан жүр? Нұрмағамбеттің Сәлігі, екеуіміз түйдей құрдаспыз. Нағыз кушекенің өзі...”

– Отырсың ба, ей?!

– Отырмағанда не істейін?

– Жағдайларың қалай?

– Құдайға шүкір жаман емес.

– Әрине, қас пен көздің арасында, саусағыңды қабырлатпай-ақ біреудің бір торпағын қағып алсаң, жағдайың жаман болмайды.

Сәлігім жымың-жымың етеді. Тілім байланып қалды. “Бұл қайдан біліп отыр?” Сәлден соң есімді жиып:

– Қайдағы торпақ? Сен не сандырақтап отырсың?! – дедім.

– Сандырақтап отырған мен емес, сен. Шығар ана төс қалтаңдағы түйіншекті. Өзің өле алмай жүр екенсің ғой. Параны алған адам осылай ала ма екен?! Хе- хе!..

“Қап! Мынау ит қылды-ау! Е, бәсе, “қалай аспаннан құймақ жауа қойды?! ” деп ойлап едім. Бәрі мынаның ісі екен ғой. Бұған да тәубе! Басқа біреу келіп осылай зіркілдесе тап осы арада о дүниеге аттанып кетуім де мүмкін ғой. Тәуба. Жұрт естімесін...”

– Қорықпа, шығара бер. Түйіншекте ескі газеттің қиындыларынан басқа түк те жоқ. Кеуденді қыздырып

бара ма?! Ха- ха! Қалай екен? Жайшылықта жұртты сөгуші едің. Екі ауыз сөзге келмей құлай кеттің ғой. Бір торпақпен-ақ суманды бітіре салды ғой. Ха-ха!

“Қап, мынаның қорлығы-ай!”

– Аяғыма жығылардай болып, қояр да қоймаған жоқ па? Ат-тонымды ала қашқаным болды ма?!

– Бір торпаққа бола осылай былығып отырсың. Ал “жасылдарын” жылтылдатса не істер едің, ә?! Ха-ха!!! Бұл – саған сабак. Сол үшін маған бір торпақтың құнын бересің. Әйтпесе, бар ғой бір күні сотталып кетесің.

“Қой, мынаны жеңе алмаспын. Ертең елге жайып масқарамды шығарар. Осының ыңғайына көшейін”.

– Рас айтасың, “Алтын көрсе періште жолдан таяды” деп аталарымыз бекерге айтпаған ғой, мені қара басты. Жай да жүрегім тоқтап қала жаздады...

– Енді түсіндің бе? Пара – пәле. Бұл дүниеде оның тамырына балта шабыла қоймас. Оның қасында өкпенің өзгеше қабынуы да, СПИД- тің де, тауықтың тымауы да түк емес. Түптің түбінде бұл аурулардың емі табылады. Ал параның емі жоқ. Әйтпесе, “Жемқорлардың желкесін ұзу керек! “Парақорлардың орны түрме!” деп ұрандатуымыз аз емес қой. Бірақ, пара шіркін, мыңқ етпейді.

– Рас айтасың. Енді түсініп отырмын. Меніңше пара алғаннан гөрі беретіндерді қатты жазалау керек. Айықпас дерттің тамырына су құятындар, сап- сау отырған адамды адал жолдан тайдыратындар солар. Тіпті еркіңе қоймайды. Қалтана салады, қойныңа тығады. Әйтеуір, алғызады...Уһ?!

– Ха-Ха!!!

АЙЛЫ ТҮН

Түн. Ай көтеріліп келеді. Төңірек тым-тырыс.

Алтай қорылдап ұйықтап жатыр.

Күлпәннің көзі ілінер емес.

— Алтай, әй, Алтай, маңайда біреу жүр ме, тағы да ит үріп жатыр.

— Әй, бәлем, осы итті ме, ертең аттырып тастаймын ғой. Бетімен үре береді...

Алтай бір аунап түсті де, тағы да қорылға басты.

Ұйқысы қашып Күлпән жатыр. Күн сайын деуге болмайды, кейде осылай мазасыз күй кешеді, қай-қайдағы еске түседі. Алыстап кеткен күндер-ай! Жүрегі аузына тығылып, дене қызуы көтерілгендей күйіп-жанып жатады. Ал Алтайдың мұнымен жұмысы жоқ, жастыққа басы тисе болды, қор ете қалады. Сосын, ит үріп жатыр демек түгілі, үй күйіп жатыр десең де жастықтан басын көтермейді. Ұйқысы қатты деуге болмайды, сергек, бәрін естіп жатады: “Алаңдама, ұйықтай бер” — дейді. Ұйқыда басың қалғыр!

Алтай — Күлпәннің сүйіп қосылған жары, отасқандарына жиырма жылдан асып барады. Екеуі бір ауылда өсті, бір мектепте, бір сыныпта оқыды. Жұрттың бәрі оқу оқымыз деп қалаға кетіп жатқанда, не ойы болғанын кім білсін, Алтай ауылда қалып қойған. Жұмысқа орналаспақ болып еді, онысынан түк шықпады. Қалтасында күректі дипломдары барлардың өзі екі қолға бір жұмыс таба алмай сенделіп жүргенде, мектепті жаңа ғана бітірген баланы кім керек қылсын? Осылай үйге де, көшеге де сыймай жүре берер ме еді, әйтеуір, көктемде әскерге ілікті. Ол міндетті борышын өтеп, екі жылдан кейін ауылға оралғанда қаладағы педагогикалық колледжді бітіріп келген Күлпән бір кездері өздері оқыған мектепте сабақ беріп жүрген. Ол кезде ауылда клуб болатын. Қазір жоқ, үйіндісі ғана жатыр. Жекешелендіру деген шығып, мектептен басқаның бәрін жалмап кетті ғой. Міне, жастардың басы сол клубта қосылатын. Қади кино әкелмеген күні би болады, әйтеуір түннің бір уағына дейін клубтың шамы өшпейді.

Бірде Алтай мұны биге шақырды. Содан кейін “шығарып салайын” деп қиылды. Қарсы болған жоқ. Өйткені ауылда қалғандардың ішінде жасы өзімен шамаласы Алтай ғана, үлкендер мұны көзіне ілмейді, ал өзінен кішілерге мұнын қарағысы жоқ. Осылай күндер өтіп жатты. Алтай әскерде жүргенде жүргізушілер даярлайтын қысқа мерзімді курсты тәмамдап, командирді тасыпты. Дес бергенде, дәл осы кезде ауылдағы бар-жоғы үш машинаның біреуінің рөлін қырық жыл бойы ешкімге ұстатпаған Сайлау зейнет демалысына шығып, орны Алтайға бұйырды. Алтайдың міндеті — жанар-жағармай тасу, күніне бір рет Сулыға барып келеді, содан кейін бос, қайдасын деп жатқан ешкім жоқ. Ал Алтай болса, сабақтың аяқталуын күтеді. Бір-екі рет шыдай алмай мектепке де барып қалғаны бар. Күлпән сонда:

— Көзге түсіп келе берме, сөзге ілігіп жүрерміз, — деген.

— Менде кімнің не жұмысы бар, осы мектептің қабырғасынан кеше ғана шыққан жоқпын ба?!

Күлпән өзін біл дегендей, әңгімесін созған жоқ. Алтайды жиі көруге өзі де кет әрі емес сияқты.

Сол жазда шиі ерекше гүлдеп, бүлдірген керемет шықты. Түс кезінде Жонағашқа беттеп бара жатқан балалар әлгіндей болмай қайта оралады. Бұл оларға қызыға қарайды, бірақ жалғыз өзі қайда барады. Бір күні Алтай ойын дөп басып, “бүлдіргенге апарып келейін” дегенде бұл кәдімгідей қуанып кетті.

— Нұргүлді де ала барайық!

— Кабинаға үш кісіні отырғызуға болмайды, ГАИ көрсө правомды алып қояды.

— Онда өзін біл.

Таласөзектің баурайы тұнып тұр екен, тіпті қозғала алмайсың, бармақтай-бармақтай, лезде уысың толып қалады. Алтай ыдыс алмапты, екеулеген соң шыдата ма, оның үстіне Алтай бір жесем тоқтай алмаймын деп аузына салмайды, Күлпәннің шелегі тез толды.

Сол күзде кинодан қайтып келе жатқанда Алтай мұның қолына бір тілім қағазды ұстата салды. “Бұл не?” – деп еді, “үйде оқырсың” – деп жылыстай берді. “Күлпән, мен сені сүйемін! Осы сөзді көптен айта алмай жүрмін, екеуміз қосылайық”. Бары осы, қайта-қайта оқыды. Сол түнде Күлпән көпке дейін көз ілген жоқ. “Сүйемін” дейді, “Қосылайық” дейді. Осы бір сөздердің түбінде бір айтыларын іштей сезетін. Бірақ, бәрі дәл бүгінгідей, аяқ астынан болады деп ойламапты. Жалпы Алтай жаман жігіт емес, түр десен түрі, бой десен бойы бар, кішіпейіл, арақты аузына алмайды, темекі тартпайды...

Ертеңіне Алтай төбе көрсеткен жоқ. “Қайда кетті екен? Әлде машинасы сынып қалды ма?!” Күлпән өзінің алаңдай бастағанын да аңғармай қалды. “Әлде, айтарын айтып алып, ұялып жүр ме екен?..” Келесі күні Алтайды клубта кездестірді. Екеуі үйге бірге қайтты. “Жайшылықта мұның алды-артын орап, аузы жабылмайтын Алтай сабырлы бола қалыпты. Тек қоштасарда ғана мұның қолынан ұстап: “Күлпән!” – деді. Дауысында діріл бар, Күлпән “иә” деуге асыққан жоқ, не айтатынын іші сезіп тұр.

– Хатымды оқыдың ба?

– Оқыдым.

– Не айтасың?

– ...

– Алам да қарсы емес, Күлпән көз алдымызда өскен бала ғой дейді.

Күлпән ақырын ғана қолын тартып алып, үйге кіріп кетті. Тағы да көз ілмей ұзақ жатты. Кеше Алтайдың “хатын” өзінің жақсы көретін жеңгесі Сәлимаға көрсеткен. Ол тіпті қуанып кетті. “Бәлі, тойға дайындала бер десейші. Алтай жаман аты шыққан жігіт емес. Өзіңді жылатпаса болды ғой. Саған одан артық кім керек, ертең осындағы көп қыздың біреуі қағып кетеді, тиіп ал” деп бір-ақ қайырған.

Ата-аналары ақылдаса келіп тойды жер кеңігеннен кейін өткізуге ұйғарды. Күйеу жігіт жағы “Наурызда өткізейік” деп асықтырып еді, оған “оқу жылы аяқталсын” деп Күлпән көне қоймады. Ақыры маусымда осы үйге келін болып түсті. Алтай ұлдың ортаншысы еді, арада бір жыл өткеннен кейін тетелес інісі Дәурен үйленетін болып, бұларды бөлек шығарды. Тұңғыштары Меруерттен кейін шекелері торсықтай егіз ұл тапты. Уақыттың қалай өткенін де білмей қалады екенсін, көрші ауылда тұратын Меруерттің өзінде қазір екі ұл бар. Наурызбай мен Мұрат қалада. Сөйтіп бұлар елуге толар-толмаста бес бөлмелі үйде екеуден-екеу қалды. Алтай жұмыссыз, баяғы Сайлаудан қалған мәшина, списатқа кеткен. Әйтеуір, бала саны азайғанмен мектеп жабылған жоқ, Алтайдың жұрттың басы қосылған жерде: “Мені Күлпән асырап отырғой” дейтіні бар. Шыны солай. Қайтсін, қарап отырмайды, танертеннен кешке дейін үй маңында түртініп жүргені. Бірақ одан пайда шамалы, ет пен сүтте құн болмай қалды ғой.

Адам тез өзгереді екен-ау, баяғы сыптығырдай Алтай жоқ, қыркында үрлеген қарындай домаланып шыға келді. Қорылы да осы кезде басталды ғой деймін, көзі ілінсе болды, үйді басына көтереді. Алғашында елемеуші еді, артынан созылмалы “дертке” айналды. Тау қопарып, тас жарып жүргендей, қорылға басады. Ал бұл болса кей түндерді осылай ұйқысыз өткізеді. Алтайдың онымен ісі жоқ. “Жұрттың бәрінің күйеуі осындай ма екен?” Аанада өзімен бірге істеген Айманнан сыр тартып көріп еді, жарылайын деп жүр екен:

— Сол жексұрындарды қойшы, біздің үйдегі қорылдағанда көршілер оянатын шығар, — деп дүрілдете жөнелді.

— Қойшы, бұл жасы елуге таялғандардың ауруы болды ғой, дәрігерге көрсетіп алу керек шығар.

— Талай айттым, көрін деп, тындай ма, кейде тіпті жастықпен тұншықтыра салғым келеді!

“Астапыралла!” десе де, біраздан бері бұл да Алтайға кабақ бермей жүр. Оны аңғарып жатқан Алтай жоқ, жастыққа басы тисе болды қорылға басады.

...Ай терезеге төніп тұр. Таңның бозамық сәулесі білінеді. Алтай әлі қорылдап жатыр. Күлпән ұйқылы-ояу дел-сал...

— Алтай, әй, Алтай, ит үріп жатыр...

— Жатшы, әй бәлем, таң атсын, сол алжыған итті ме?!

ЖАЛҒЫЗДЫҢ ҮНІ

Ұмсын түні бойы көз ілмей шықты. Соғысқа кеткен жалғыз баласынан “қара қағаз” алып зар илеп қалған оның көз жасы енді ғана құрғағандай еді, Алла-тағала тағы бір тосын жайды алдына тартты. Еркек кіндік қалмаған шаңырақта жалғыз қызы Меруертпен екеуі ғана түгін түтетіп отырған бұл үйдің есігін бейсауат адам аша қоймайтын. Содан болар, колхоз төрағасы Қажыбай кіріп келгенде, ол әлденеден секем алғандай абыржып қалған. Төрге жайғасқан төраға: “Аман-сау отырсындар ма?” — деп сәлемді қысқа қайырды да, алыстан орағытпай. — “Құда түсе келдім”, — деп дүңк еткізе түсірді..

Қажыбайдың мұның бойжетіп отырған Меруертімен тұстас баласы да, туысы да жоқ. “Кімге құда түспек?” Ол үнсіз, басын көтермей отырып қалды.

— Ұмсын, сен білуге тиіссің, ана жылдары “ішке” көшіп кеткен біздің екі үйіміздің бірі Уәлидің Қожахметі мына Қорған облысының Гайдөк деген ауылы маңында ағаш арасында тұратын. Соның кемпірі қайтыс болып, соқа басы жалғыз қалыпты. Бейшараның кіндігі қанамаған жан еді. “Қолайлы бір адам кездесіп қалар ма екен” деп осы жаққа келіпті.

Кемпір сұлқ, Қажыбайдың бір сөзін түсінсе, бір сөзі миына кірмейді. Тезірек токетерін айтса екен деп отыр.

Қожахметті көрмесе де, естуі бар. Сауда-саттықпен сол жаққа барып жүретіндер: “Шылқыған бай, малда сан жоқ, үйінде есіктен төрге дейін кілем, төсек-орыны төбені тірейді” десетін.

– Ол кісінің де жасы біразға келіп қалған шығар?

– Алпыстан жаңа шығып барады. Бірақ белі талып жұмыс істемеген адам ғой, карап тұр. Соған сен Меруертінді бер.

Ұмсын шошып кетті, бірақ шоршыған жоқ. “Қажыбай тиісер жерін біліп келіп отыр. Ол жесір кемпірдің айтқанынан шықпайтынына сенімді. Осы ауылда оның алдына шығар кісі жоқ, елге тізесі батқан адам, соғыс кезінде ер-азамат тайлы-тұяғымен майданға аттанғанда ”броньмен” қалып қойған ол елдегі қатын-қалаш, бала-шағаға қамшы үйіріп, талайларды зар жылатқан. Майдангерлер елге орала бастағаннан бері екпіні сәл бәсеңсігенмен, әлі де сол ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс”. Ұмсын жанарын тіктемесе де көріп отыр. Шарт жүгініп алған Қажыбай жемтігіне шүйілген қарақұстай “алмай қоймаймын” деген сынай танытады.

– Неге үндемей қалдың?! Әлі де естімей отырсың ба?! Қызыңа ие табылып отыр.

– Мен не дейін? Менде не билік бар, осы үйге ие болып отырған сол баланың өзі ғой.

– Өзі қайда?

– Қозекемдікіне бидай тартып келем деп кеткен.

– Ендеше, әңгіме былай болсын: Қожахмет ертең түс ауа жүреді. Танертең өзін ертіп келейін, қалғанын бірге отырып ақылдасамыз, қамдана бер.

Ұмсын Қажыбай кеткеннен кейін орнынан қозғала алмай ұзақ отырды. “Әлгі не деп кетті. Дайындала бер деді ме. Он екі де бір гүлі ашылмаған қызды шалдың қойнына қалай салмақ?” Егіліп отыр. “Оны көргенше өлгенім артық емес пе? Басынғаны ғой, қайтсін, бізді басынбағанда кімді қорлайды? Әйтпесе, осы ауылда қыз аз ба, қызды

былай қойғанда күйеулері соғыстан оралмаған жас келіншектердің өзі жетіп жатыр ғой”.

Кешке асқа да зауқы соқпады. Оны байқап қалған Меруерт: “Апа, бір жерің ауырып отырған жоқ па? Көңілісің ғой ” деп бәйек болды. Бұл болса, тіс жарып, сыр ашқан жоқ. “Мүмкін таңертеңге дейін бір шешімі табылып қалар” деген оймен төсегін салдырды да, ерте жатып қалды. Сол-ақ екен, неше түрлі ойлар сапырылысып, алақұйын көңіл бұрқасындатсын келіп. Бұл сорлы бас не көрмеді. Он үшке толар-толмаста әке-шешеден жетім қалды. Қысы-жазы ат үстінен түспейтін жылқышы жігіт кездеспегенде біреудің отымен кіріп, күлімен шығып жүре берер ме еді, кім білсін, бағына қарай жақсы адам болып шықты. Әттең бала тұрмады, шетіней берді. Жатса-тұрса құдайға жалбарынып жүріп көрген Бектемірі туған жылы дүние астаң-кестең болып, ауыл үсті алашапқынға айналды. Төңкеріс деді, ақ пен қызыл деген бір бәле шықты. Қайсысы болсын, қылышын жалаңдатып, ауылға қиқулай кіреді. Зәресі кеткен халық барын солардың аузына тосады. Ақыры бұл сойқан да басылып, ел арасы тыншығандай болып еді, бәрі алдамшы, уақытша екен. Кәмпескенің дүмпуі мұнда да жетті. Ауқаттылар түн жамылып көшіп жатты. Күнде жылау-сықтау.

Бір күні Сейсен аяқ астынан дене қызуы көтеріліп, төсек тартып жатып қалды. Содан оңалған жоқ, қыс бойы “таза ауаны бір жұтсам” деп ынтығып еді, оған жете алмады. Екі баламен қайда иығы сияды, көрмеген қорлығы жоқ. Әйтеуір, бәріне шыдады. Сөйтіп өсірген ұлы алғашқылардың қатарында соғысқа аттанды. Шалғайдағы ауылда соғыс дегенді бұрын-соңды кім естіген? Оның нағыз алапат екенін алғаш рет оң аяғынан айырылып, ауылға балдақпен оралған Бекім айтып берген. Бір күні ауылға “соғыс бітті, біз жеңдік” деген хабар жетті. Бірақ осы ауылдан майданға аттанған елудің он бесі ғана аман оралды. Бектемір де келіп қалар деп асыға күткен Меруерт екеуі

жол қарайды. “Жұрттың бәрі келгенде неге кешігіп жатыр? Әлде...” Оралғандардың айтуына қарағанда, жердің түбі дейді ғой, қайбір тура көлік бар дейсің, келер... Осылай үміті бірде жанып, бірде сөніп, мазасыз күй кешіп жүргенде өз үйіне қарай беттеп келе жатқан ауылдың бір топ ақсақалын көзі шалғаны сол-ақ екен ”жүрегі аузына тығылып, көзінің алды бұлдырап жүре берді. Есін жиып, көзін ашқанда қасында отырған Меруертті көрді, ”Екі көзі қызарып, бұлаудай болып ісіп кетіпті. “Құлыным-ай!.. Біреулер ” жылама, сенің ғана басыңа келген қайғы емес” деп жұбатса, енді біреулері “тимендер, жыласын, шерін тарқатсын” деп жатыр.

Өлгеннің артынан өлу жоқ қой, тірі адам тірлігін жасайды, бірер күннен кейін сүйретіліп далаға шықты. Меруертті аяйды, он жетіге жаңа ғана толған бойжеткен дейтіндей емес, жан дегендегі жалғыз бауырынан айырылып қалғанына бірде сенсе, бірде сене алмай жүрген сияқты, құр сүлдері, үйден екі адым ұзап шықпайды. Осылай сүреңсіз күндер өтіп жатты. Мұның да баласының енді қайтып оралмайтынына сенгісі жоқ, “Көрші ауылдағы бәленшенің баласынан да ”қара қағаз” келген екен, әке-шешесі, ағайын-туғаны улап-шулап жатқанда өзі де жетіпті” деген сияқты талай алып қашпа әңгімені құлағы шалған. “Бір күні менің де құлыным келіп қалар...” Осылай өзін-өзін демеп қояды.

Күз келді, қыс өтті, тағы да дала гүлге оранып, көктемнің шуағы төгілді. Осылай жан жарасы жазыла бастағандай еді, ойламаған жерден Қажыбай келіп, көңілін бұзып кетті. Ертең келеді, бұл сонда не айтады? Жалғыз қызын қаусаған шалға жетектетіп қоя бере ме, әлде?.. Ақыл қосатын да адам жоқ. Меруертке айтпақ болып еді, ол ойынан тез айныды. “Қайтемін, жай да бордай үгіліп жүрген бала бұған не айтады? Не болса да өзім көрейін”.

Төрт жылға созылған қырғында елде қалған жетім-жесірді билеп-төстеп өктем сөйлеуге үйреніп қалған Қажыбай өзінен басқаларды адам деп санамайды.

– Ал, Ұмсын, не шешімге келдіңдер, – деп әңгімені төтесінен бастады.

– Қажеке, “тен-теңімен, тезек қабымен” деген бар емес пе, біздің бала тым жас қой.

– Не былшылдап отырсың, өз жайыңды ойласайшы, ертең мойындарыңа дорба іліп ел аралап кетесіңдер ғой. Байғұс-ау, мынадай қиын кезеңде көйлектің көктігін, тамақтың тоқтығын ойласайшы. Қызың да, өзің де қор болмайсыңдар. Қожахметтің жиған-тергені бәріне жетеді.

– Қайдан білейін, оның үстіне бұл баланы бесікте жатқанда айттырып қойған үй бар, тым болмаса солардың алдынан өтуіміз керек қой.

– Ол ана Бәйкеншенің боқмұрын баласы ма, әлі мектепті де бітірген жоқ қой. Сол қолыңды жылы суға малады дейсің бе, өздері күндерін әзер көріп отырған жоқ па?!

– Қайдан білейін...

– Сен кемпір бұлтақты қой, берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан, айтқанымды істемедің бар ғой, көзіңе көк шыбын үймелетемін, қызыңды ертең-ақ ФЗО-ға айдатамын, күнде кісі сұрап жатыр. Сосын көрейін әуселенді!

Манадан булығып әзер отырған Ұмсын жылап жіберді.

– Құдай-ау, құдай, осынша зарлататындай неңді алып едім?!

– Құдайға тіл тигізбе, ақылға кел, ертеңінді ойла! Қыз деген немене, тәйірі, ол да бір, шіріген жұмыртқа да бір. Үлкендер “Қыз жат жұрттық” демеуші ме еді?

Манадан жабылмай қалған есіктің саңылауынан осы әңгіменің бәрін тыңдап тұрған Меруерт анасынан мұндай қайсарлықты күткен жоқ еді, Қажыбайға қарсы шығу, бұл ауылдағылар үшін өліммен пара-пар. Бірақ колхоздың бастығы жеңістік берер емес. “Қиратамын, жоямын” деп неше түрлі былапыт сөздерді сапырып жатыр. Анасы үнсіз қалды, соған қарағанда, жеңіле бастаған секілді. Меруерт бұдан әрі шыдай алмады, анасының қасына жетіп барып, екі көзін төрде отырған Қажыбайға тіктей қадап:

– Қайсыңа қатын керек? – деді.

– Астапыр-алла! Манадан біресе қызарып, біресе бозарып үнсіз отырған Қожахмет бүрісе қалды.

– Саған керек пе?!

Жетім қыздың мына қылығы Қожахмет түгілі, Қажыбайды да естен тандырғандай, аузын аша алмай қалды.

– Неге үндемейсіңдер, қайсына қатын керек?! Дәме-лерің зор екен, жесір кемпір мен жетім баланы басынғы-ларың келген екен! Қатын керек болса, мына кемпірді алындар, өздеріңмен түйдей құрдас, басы да бос! Әйтпесе, басты қатырмай үйден шығындар!!!

Түкке түсінбей қалған Ұмсын есік сарт етіп жабылғанда ғана есін жиды.

– Құлыным-ау, енді не болдык, құрыдық қой?!

– Жылама, апа, құдайдың бізді жылатқаны аз ба, не көрсек те бірге көреміз!

“ІШТЕГІ” ҚАЗАҚТАР

Светлое біздің ауылдың арасы турасынан асса отыз-ақ шақырым. Ана кездері әкелеріміз таңертең шығып кетсе, кешкі шайын үйден ішетін. Қазір көлігің жүйткіп тұрса да таяқ тастам жердегі Светлоеға барып келу үшін кем дегенде екі күнің кетеді. Өйткені баяғы Кеңестер одағы деп аталатын алып мемлекеттің алба-жұлбасы шыққаннан бері ол – біз үшін басқа ел. Екі ортаны шекара бөліп жатыр. Бүгінде баяғыдай төтелей тарту жоқ, Ресейге ат басын бұрсаң, үлкен тас жолдың бойындағы Елсау арқылы өтесің. Елсауға жетуің де бір қиямет-қайым, жолда кеден деген бәле бар. Оның басында бері салғанда төрт-бес сағат сарыласың. Содан да болуы керек, соңғы кездері “Іштегі” ағайындармен қарым-қатынас шамалы. Той-томалақ, өлім-жітімде болмаса ат ізін салып жатқандар о жақтан да, бұл жақтан да некен-саяқ.

Қазіргі жастар “Іш” дегеннің не екенін де білмейді. “Ішке бардық, Іштен келдік” десен, “Не айтып отырсың?!” дегендей, аузын ашып қарайды. Қайдан шыққан сөз екенін кім білсін, біздің жақтағылар Ресейдің Қазақстанмен шекаралас – Қорған, Түмен облыстарын “Іш” деп кеткен. Сол “Ішке” бала кезімде әкеме еріп талай барғам. Ол жақта әкемнің әкесінің қарындасы, одан тараған жұрағат, бір сөзбен айтқанда, асырасса ел болмайтын жиендер тұрады. Ол кезде қатынас үзілмейтін. Көлігіміз – көк бие. “Ішке” барарда әкем ағасының талдан тоқыған шалқайма қорабы бар жеңіл арбасын сұрап алады. Содан анамның сәлем-сауқытын салып алып, әкем екеуіміз “Ішке” тартамыз. Бүгінгідей ағылып жатқан машина жоқ, төңірек тым-тырыс, былай шыға әкем әңгіме тиегін ағытады.

– Әр жерде отырғандары болмаса өздері бір ауыл – дейді.

– Жер жетпегендей ол жаққа неге шығып кетті екен?

– Шығайын деп шықты дейсің бе, Қазан төңкерісінен кейін елдің ауқаттылары қудалауға түсті ғой. Бала болсақ та білеміз, кәмпеске басталды, одан кейін “колхозға кір” деп қиғылықты салды. Үрейленіп үдере көшкен ел қалың орманды паналап, бас сауғалаған заман болды ғой. Одан беріде аштық та халықты біраз титықтатты. Өмір бойы малдан басқаны білмеген қазақ тігерге тұяқ қалмаған соң қайда барады, ол уақытта қазіргідей жайқалған егін жоқ, қолда барын орыстардың картобына айырбастап күн көріпті.

– Енді заман өзгерді ғой, елге көшіп келмей ме?

– Ол жақта елім деп еміреніп отырған ешкім жоқ. Шетінен шіріген бай, балалары орысша оқиды, қазір орысша білмегендер далада қалып жатыр ғой, елден не алады олар, арқандап сүйресең де келмейді.

Әкем айтса айтқандай, барған сайын біз ат басын тірейтін Мәліктің үйі біздің ауылдағы клубтан да үлкен. Қара-

ғайдан бұрап салған бәлен бөлмелі үй, ішіне кірсең адасып қаласың. Мәлік бізге жиен, өзі де, балалары да жарытып жұмыс істеген емес. Бірақ қора толы мал, бір қыста бірнеше соғым сояды, қашан барсаң да сарайында сүр сіресіп тұрады. Қашанғы сүр екенін бір алла біледі, тісің батпайды, жарты сағат шайнап әзер жұтасың. Тағы бір байқағаным, кілемдері көп, төсек-орын, көрпе-жастықты төбеге дейін үйетіндері де маған қызық көрінген. Жазда үлкендер далада болады екен. Дала дегендері – қалың қарағайдың арасы. Жалғыз үй, жарық жоқ. Білте шамның жарығы бұрышқа да түспейді. Оның үстіне жылан деген көп екен. Бірде қонып қалғанымыз бар, өзім шамалас Есләм: “Қорықпа, шақпайды” дегенмен, түні бойы көз ілгем жоқ. “Құрсын бүйткен өмірі, байлығы да бар болсын”. Бәрінен де Есләмді аяймын, танертеңнен кешке дейін масаға жем болып, мал соңында жүргені. Ойын баласына ол оңай ма? Бір барғанымызда Мәліктің әкеме жата қалып жабысқасы бар емес пе: “Қазір балалардың оқудан қолы бос қой, Сәкенді осында қалдырып кет, Есләмға серік болсын”. Әкемде үн жоқ, көзінің астымен маған қарайды. “Тастап кететін де ойы барма, қалай?” Қалмаймынға басып, үйді басыма көтердім. Әкем жуастау адам еді, тіс жарған жоқ. Өлтірсе де қалайын деп тұрған мен жоқ, шайымды шалашарпы ішіп, жегулі тұрған арбаға отырып алдым.

Содан бері де зымырап талай жылдар өтті. Бұл күнде менің әкем де, Мәлік те жоқ. “Сүйек қой, араласып тұру керек” дегенді жиі қайталайтын әке сөзі санама сіңіп қалғандықтан ба, ондағылар іздей қоймаса да ара-тұра өзім ат ізін салып тұрамын. Ол жақта өзгерген ештеңе жоқ, сол баяғы тірлік, жалғыз үй. Қазақстандағыларды былай қойғанда, өздері де бір-бірімен жиі араласа бермейді. Бастары тойларда, болмаса баталарда ғана қосылады. Мұндайда олар ұйымшыл, жердің шалғайлығына қарамайды. Бұл үлкендерден қалған дәстүр. Олар алпыс-жетпіс шақырым жерден атпен қатынай беретін. Біз де талай

барғамыз. Аттары қандай, біздің көк бие сияқты емес, ауыздықтарымен алысады. Күміспен күптелген камыт-саймандары да мен көрмеген дүниелер, көз қызықтырады. Өздері манғаз, бір-бірімен салқын амандасады, көп сөйлемейді. Соның бәрі маған бір түрлі қызық көрінеді. Үйге келе жатқанда әкемді сұрақтың астына аламын:

– Шетінен қатты ма, құрақ ұшып жатқан бірі жоқ.

– Баяғы байлардың балалары ғой, осындайда ғана кездеседі, жайшылықта бірін-бірі іздемейді, қараспайды, сенбейді...

– Сенбегендері қалай?

– Неге дейтіні бар ма, кезінде кеңес үкіметінен көп қорлық көрді. Бұл жақтағылар да оларды қайбір құшақ жайып қарсы ала қойды дейсің, әйтеуір, барар жер, басар таулары болмаған соң, осы жақта тұрақтап қалды ғой. Бір шайлыққан жүрек жуыр манды орынына түсе қояма, қайтсін?..

– Өздерінің малдары көп екен, біз неге осылай ұстамаймыз?

– Олардың басқа кәсібі бар ма, біз сияқты тұрақты жұмыс істемейді. Бірен-сараны болмаса, балаларын да оқытып жатқандары шамалы. Күн-көріс керек, басқа не істейді, мал ұстайды.

Одақ тарағаннан кейін бұлардың да өміріне өзгеріс ене басталғандай ма, қалай? Бертін бір барғанда Есләм: “Қаладан үй сатып алдық, балалар сонда тұрады” – деген. Кейбіреулері жазда далаға шығудан да қалыпты. “Балаларды оқыту керек, бәрі білімге қарап қалды ғой” – деседі. Тағы бір байқағаным, жалшы ұстайтын болыпты. Қай үйге барсаң да, бетін жүн басып кеткен, сакалы қауғадай біреулер жүреді. Жас екенін, шал екенін айыра алмайсың. Түздің бүкіл шаруасын тындыратындар солар: мал бағады, шөп шабады, қысқа отын дайындайды. Әйтеуір, өздерінің айтуларына қарағанда, алты ай жаз бел шешіп, тізе бүкпейді. “Бұлар кімдер?” Десең, “Мына нарық деген

пәлен, ала-құйын заман талайларға соққы болып тиіп жатыр ғой, екі қолға бір жұмыс таба алмай, үйсіз-күйсіз жүргендер көп, өздері сұранып маза бермейді, аяйсын, әйтеуір, қарындарының аш болмағандарына риза” – дейді. “Іш” дегенің осы. Міне, сол “Ішке” тағы жол түсіп тұр, былтыр жол апатынан қайтыс болған жиеннің жылына баруымыз керек.

Бұл жолы кенжеміз Елеместі рөлге отырғызып, кемпіріміз екеуміз шықтық. Әуірімдеп межелі жерге де жеттік-ау! Халық әлі жинала қоймапты. “Жолдан келдіңдер ғой, сусаған шығарсыздар” деп Есләм “шыдаймыз ғой, әуре болмай-ақ қойыңдар” дегенімізге қарамастан дастарқан жайғызды. Шай деген аты болмаса, бәрін үйіп тастайды: неше түрлі жеміс-жидек, құрт-май, қант-кәмпит, әйтеуір дастарқанда бос орын болмайды. “Жемесе алдынан қайтсын” дейме екен, бұл жақтағылар етті де үйіп-төгіп асады. Біздегі сияқты темір табак дегенді білмейді, астау тартады. Омыртқа, белдеме, қазы дейсің бе, бәрі қос-қостан. Іштей сезем, бір бәсеке бар сияқты.

Шай ішіліп болғаннан кейін “Жұрт жиналғанша бел жазайық” деп есік алдына шықтық. Қонақтардың алды келе бастапты. Жүздерін шырамытқаным болмаса, ешқайсысын жыға танымаймын. Амандық-саулыққа келгенде бұрынғылар қалай сараң болса, бұлар да солай “Ассалаумағалейкүмнан” аспайды. Әңгімелесіп те жарытпайды, сұрайтындары мал бағасы, жалпы елде не болып жатыр, бұлардың онда шаруалары жоқ. Лезде жиен ағамның үйінің маңы машинаға толып кетті. Кілең шетелдік көліктер, бірінен бірі өтеді.

Басқаларға қарағанда жасы кекселеу қырма-сақалға сәлем бердім. Сірә, танитын болуы керек, амандық-саулық сұрасқаннан кейін:

– Қазақстаныңда не жаңалық, – деп бір қойды.

Қазақстаным демей, Қазақстанның дегені көңіліме дың ете қалса да, сыр бермей:

– Тыныштық, бәрі жақсы, — дедім.

– Биыл егін керемет шықты деп жатыр ма?

– Иә, орташа алғанда 20 центнерден айналды ғой, ауа райы да қолайлы болды, жауын-шашынға ұрынбаған бидайдың сапасы да жақсы. Өздеріңіз қалайсыздар?

– Отырмыз ғой, сол баяғы тірлік, мал ұстаймыз, аздап сауда-саттық жасаймыз.

– Ел жаққа көшу ойларыңызда жоқ па?

– Біз енді өмірімізді осы жақта өткіздік қой, қазір көшіп-қону да онай емес. Балалар атамекендерінен ажырап қалмаса екен дейміз. Бірақ елді айлап жатқан олар жоқ. Бірен-саран үй барған, көп тұрақтай алмай қайта оралды ғой. “Алла сақтасын, бәрі аш қасқырдай жалақтап отыр екен, аз ғана малымызды ұрлап-жырлап маза бермеді, бәрі серендеп көшеде жүр, жұмыс жоқ, тұрмыс қиын екен” дейді.

– Ол енді ертеректе болған шығар, қазір жағдай өзгерді ғой. Құдайға шүкір, қолы қимылдағанның аузы қыбырлайды.

Әңгілемізді “үйге кіріңіздер” деген жиеннің дауысы бөліп жіберді. Бұл жақта биік үстел деген жоқ бәрі малдас құрып, төсеніш үстіне жайғасып жатыр. Әйелдер көрінбейді, олар ерлер отырған жерге кірмейді.

Кешікпей астаулар тартылып, жастар жағы қалталарынан бәкілерін шығара бастады. Содан ет желініп, дәм қайтарылғанға дейін бір адам бір жұмған аузын ашқан жоқ. Тіпті бірін-бірі танымайтын сияқты.

Қонақтар тарағаннан кейін жиенге “Алла-ау, әлгілердің іштері қалай жарылып кетпейді?” — деп едім. “Оған несіне таң қаласың, аннан-мұннан жиналған қырық ру қазақ емес пе” — деді. Ру демекші, бұлар танысқанда өз атыңды немесе әкеңнің атын сұрамайды, “Қай елдің баласысың?” — дейді. Ар жағы белгілі ғой.

Мен білетін “Іштегі” қазақтар осындай. Өздерін аяймын. “Не боламыз дейді екен?!” Дауысым шығыңқырап кетті білем, кемпірім:

– Кімді айтып отырсың, – деп маған қарады.

– Әлгі “Іштің” қазақтарын айтамын да.

– Оларды қайтесің, әйтеуір аман болсын, жат жерде тұрып, өмір сүру оңай дейсің бе?!

– Қиын болса елге көшпей ме, сонау Моңғолия мен Қытайдан да, жердің түбінен келіп жатқан жоқ па? Бұлар дәл іргемізде отырып, Қазақстанның деп сөйлейді, ел десе, елім десе бірденелері кете ме?!

Мектепте бәлен жыл мұғалім болған, зейнет демалысына шыққаннан бері қолынан газеті түспейтін кемпірім саясатқа келгенде қара жаяу емес, керек десең, өзінді жаңылдырып жібереді.

– Айтуынның бәрі орынды, ұлттық рухы жоқ, атамен-кен, Отан дегеннің не екенін білмейтін балалардың болашағы бұлыңғыр ғой. Жаңа шай үстінде әйелдер сөз қылып отырды, ана Сорокинода тұратын жиеннің құдалары бар еді ғой, соның ортаншы қызы негрге тиіп, мұхит асып кетіпті.

– Міне, міне, көр де тұр, осылай отыра берсе азып-тозып бітеді.

– Оған енді кімді кінәлайсың, бүгінгі жастарды ма, әлде зобаланы зор болған заманда тарыдай шашырап, қара орманды паналаған олардың ата-бабаларын ба?..

– ...

Міне, шекарадан, кеденіңнен де өттік. Ішім бір түрлі удай ашиды. Артта қалып бара жатқан қалың қазақты қимаймын.

ҚОШ, МАМАНАЙ!

Сірә де, ол Гүлтөбеге өмірінде дәл бүгінгідей сұқтана қарамаған шығар. Табиғат-Ана тіршіліктің осы бір бұрышын мүсіндегендей, өнерін аямаған секілді. Әсіресе, жазда Гүлтөбе құлпырып сала береді. Міне, қазір де жағалай

ак кайындар қаумалаған төбенің етегі гүлге тұнып тұр. Үп еткен жел жоқ. Жар астында айдыны жарқырап Бұкпа жатыр. Тұс-тұстан кикүлаған құстар үні естіледі. Осының бәрі оның қимасына айналғалы қашан. Бектас: “Сегізбой тасалай тұрсын, соңынан шыққан қуғыншы бар”, – деп сәлем айтыпты. Сонда бұл қайда барып бас сауғаламақ? Горчаковтың құрығы ұзын, бір амалын таппаса, құтыла алмасы анық. Нияз неге кешігіп жатыр?” Ол жүрек тұсы шымырлап, қос шекесі шыңылдап, манадан мазасыз күй кешіп отыр.

*Гүлтөбе-Маманайым, туған жерім,
Кіндік кесіп, кірімді жуған жерім.
Жалаңаш, жалаң аяқ жар басында,
Көйлек шешіп, көбелек қуған жерім...*

Ат тұяғының дүрсілі еріксіз ойға оралған жолдарды үзіп жіберді. Бірақ ол бұрылып қараған да жоқ, бұл араға бейсауат ешкім келмейді. Нияз шығар, таңертең бала жүгіртіп, өзінің Гүлтөбеде болатынын хабарлаған.

Бала кезінен тай-құландай тебісіп бірге өскен досының көңіл-күйін қабағынан танитын Нияз:

– Көңілсізсің ғой, Мүкәраманы сағынып қалғаннан саумысың, шыда, сәрсенбіге де көп қалған жоқ, – деді.

– Мүкәрамадан енді бізге бұлт жақын ба деймін, кеше Қырғыз қажының баласы Бектастан хабар адым. Омбыдан оралған көрінеді, Горчаков соңымнан сексен солдат шығарыпты.

Осылай өзіне ғана мәлім жайсыз хабарды жайып салған Сегіз: “Сенің не ақылын бар” дегендей досына қарады. Мына хабар Ниязға да қатты әсер еткен сияқты, үні шықпай, томағай-тұйық отырып қалды.

– Горчаковтан оңай құтылмасымды өзім де сезгем. Күшпен көндірмек болған ғой. Әу баста-ақ соның айтқанына көнбей, іргемді аулақ салып, елге қайтып кетуім

керек еді. Баянауылға баруымның өзі бекер болды. Сол жақта айлап жүрмегенде, Мүкәрамадан да көз жазып қалмайтын едім ғой.

Мүкәрама – Омбының іргесінде тұратын Ахметқали деген сол өңірге белгілі байдың бойжеткен қызы. Онымен Сегіз Сібір казак-орыс әскери училищесінде оқып жүргенде танысқан. Бір көргенде-ақ жүрегіне шоқ салған сол құрбысына деген сезімін Сегіз құндақтаулы күйінде сақтамай, орайы келгенде жырмен жеткізген. Бұла өскен һас сұлу Мүкәрама да бұдан бойын аулақ салған жоқ. Бірақ екеуі бір-бірінен ойламаған жерден көз жазып қалды. Бір іздеп келгенінде қыздың шешесі Сегізге Мүкәраманың туыстарына қонақтап кеткенін, жуырманда орала қоймайтынын айтқан. Бұл қызын патша әписеріне бергісі келмеген әкенің қулығы екенін Сегіз күндердің күнінде Мүкәрамның өзінің сенімді жеңгесі арқылы жолдаған сәлемін алғанда бір-ақ сезген.

– Нияз, әу, Нияз!

– Құлағым сенде, сегіз ойдың түбіне жеттің бе, әлде қиялыңмен Омбы өңірін шарлап кеттің бе?!

– Дөп бастың, атам айтқандай, “Жазмыштан озмыш жоқ”, Горчаков қол жіберді екен деп қоянша бұғып отырамыз ба, уайымнан бір сәт сейілейік, домбыранды алып “Назқоңырды” шырқап жіберші.

Нияз жай да көңілі пәс тартып отырған Сегізді жалындырған жоқ.

*Ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін,
Кел десең, неге аяйын аттың терін?!
Сары ағаш сазға біткен секілденіп,
Қай жерде отыр екен бұраң белім?–*

деп шырқап қоя берді. Қайырмасына Сегіздің өзі де қосылып кетті.

*Үйрек ұшып, қаз қонса,
Көлде самал, жел соқса.
Мүкәрама шақырған,
Оңашада кез болса.*

Бұл әнді ол Мүкәраманы іздеп бара жатқанда жол үстінде шығарған. Алайда сол күні де ол сүйгенін жолықтыра алмады. Ал ертеңіне генерал-губернатор оны Баянауылға баратын қызметкерлеріне тілмәш ретінде ертіп жіберген. Араға айлар салып оралған оны Горчаков бірден өзіне шақыртып, жазалау жасағын басқаруды ұсынды. Бұл жасақтың немен айналысатының, алым жинау кезінде өз ауылының адамдарын да талай рет қан-қақсатып кеткенін жақсы білетін Сегіз сөзбұйдаға салмай, генерал ұсынған қызметтен үзілді-кесілді бас тартып, ертеңіне жедел-ғабыл елге жүріп кеткен. Горчаков іле бес сарбазын жалға шығарып, Сегізді байлап-матап алып келуді тапсырады. Жастайынан ат құлағында ойнап, найза түйреуді алдына жан салмаған Сегіз өзін қуып кетіп, күш көрсетпек болған қуғыншыларды допша домалатты. Енді Горчаков сексен сарбазын шығарып отырса қаһарына мықтап мінгені ғой.

*Сен айтты деп, Горчаков,
Халқымды мен жылытпан.
Момын елді қапа қып
Жүргендерді ұнатпан!*

— Сегіз, сөзің серттей есілді ғой, қандай шешімге келдің?

— Менде тандау жоқ, патша әкімінің сойылын соқпайтыным анық.

— Болған жайды атаңа айтып па едің?

— Орысша білім ал деп төрт жыл бойы ұстаз жалдап оқытқан атам: “Күш кімде, сол жеңеді, қалың қолға қар-

сы шабар қайрат қайда?!” — деп қынжылған. Ендігі жерде өткенге өкінгенмен болмайды, қолдар жан болса жасак құрып, Горчаковтың қолшоқпарларымен шайқасып көрем. Ол бәрібір мені аямайды, қоштасарда: “Байқа сенің сыртыңнан арыз айтушылар көп, жарлы-жақыбайларды жарылқаймын деп, керуе жолын торитын көрінесің, айтқаным көңбесен, айыбыңды мойнына салу түк емес” деп зілденген.

*Болған соң қырсық шалған заманымыз,
Қалайша босқа езіліп жүре аламыз?!*

— Солай, солай-ау, бірақ сексен сарбазды Горчаков осы жаққа қарай тектен-текке саблтып отырған жоқ кой.

— Иә, губернатор бүгін сексенін жіберсе, ертең тағы сексенін осылай қарай айдауға бар.

— Ендеше, уақытты босқа өткізбейік, бір амалын қарастыруымыз керек. Мүмкін Бектасқа барып қайтармыз.

Сары уайымға салынбағанмен, салбыранқырап отырған Сегіз Бектастың аты аталғанда басын көтеріп алды. Бектас та — оның қимас достарының бірі, қысылғанда қол ұшын берері сөзсіз. Бектастың әкесі Қырғыз қажымен мұның атасы Шақшақ досжар жандар, Ашамайлы Керейдің бәйбіше Көшебе руынан шыққан. Қырғыз Мадыбайұлы бәйбіше Көшебе руынан шыққан. Қырғыз Майдыбайұлы — осы өңірдегі ірі билердің бірі, он жеті жасында Меккеге барып қажы атанған адам. Батыс-Сібірге генерал-губернаторы жанындағы шекаралық комиссияның мүшесі ретінде ол Омбыға жиі барып тұрады. Сондай сапарларда қасынан Бектасты тастамайды. Омбыдағы Азия мектебін бітірген Бектас та орысша, мұсылманша сауатты. Өз байқауынша ол да әділдікті қолдайды. Ел арасында “бала би” атанған Бектастың сәтті шешкен даулы мәселелері аз емес. Соңғы кездескенде ол өзінің үшінші сот болып сайланғанын айтқан. Бектас бірнеше

жас үлкен болса да, өзін шет қакқан емес, қайта қайда барса да қасынан қалдырмайды.

Олардың арасындағы қарым-қатынастың осылай қалыптасуын атасы да құп көрген. “Ат аунаған жерінде түк қалады” деген, Қырғыздың осы баласы түбінде ел билейді, көркіне ақылы сай, жақсымен жолдас болсаң жарасарсың” деп, реті келген жерде немересін Бектастан айырмайтын. Былтыр Бектас екеуі Кіші жүзге де бірге барып келген. Қырғыз қажы шекаралық комиссияның мәжілістеріне барып жүргенде Кіші жүз он екі ата Байұлынан шыққан Тайманның Исатайымен танысып кейін екеуі жақсы жолдас болып кетеді. Кейін достығымыз осымен үзілмесін деген ниетін білдіріп, Бектасқа Исатайдың ең кіші қарындасы Патшайымды айттырады. Сол Патшайымды әкелуге барғанда атасы мұны жер көрсін, ел танысын деп Бектасқа ертіп жіберген.

Той болған соң, неше түрлі сайыстар өткізілетіні белгілі ғой, бұл да соның біразына қатысып, жиналғандарды өз өнеріне тәнті етті. Сонда Исатай оған: “Ғұлама бала халқыңның ұлы боласың ба, әлде патша ағзамның құлы боласың ба?” —деп сауал тастаған еді. “Батыр құда, тірі жүрсем, халқымның қорғаны боламын”, — деп мүдірмей жауап берген ол. “Болайын деп тұрған бала екенсің, бағың жансын”, — деп батырдың көптің алдында алақан жайып, өзіне бата арнағаны да есінде. Бектастың аты аталғанда, ойға оралған осы жайлар оны бір шешімге итермелегендей еді. Сегіз орнынан тұрып үстін қаға бастады.

— Нияз, дұрыс айтасың, ағамдай болып кеткен Бектастың бір білгені бар шығар, ерте күнді кеш қылмай, соған жетейік.

Екі дос атқа қонғанда күннің көзі едәуір көтеріліп қалған еді.

*Өзімнің қазағымнан мал алмаймын,
Алам деп обалына қала алмаймын.*

*Жұртымның өле-өлгенше қорғанымын,
Халқыма жәбір-жапа қыла алмаймын...*

Сегіз тіл ұшына келіп қалған жаңа шумақтарды шұбырта жөнелгенде, Нияз:

— Бір сәт ауыр ойдан бойымызды аулақ салсақ қалай болады, осы Баянауылға бардым дедің де қойдың, сол сапарың жайлы айтсайшы, елі, жері қандай екен? — деп тосын сауалды көлденең тартты. Сегіз досының сауалын естімегендей, Бозшұбардың тізгінін босатыңқырап озып кетті де, Ниязды анадайдан қайта тосып алды.

— Әй, Нияз-ай, сенен бүгер сырым жоқ екенін білесің ғой, уақыты келер деп іштей тынып жүр едім, тағы бір жараның ауызын тырнағандай болдың ғой, тыңда ендеше:

*Еркесі Баянтаудың Ақбет деген,
Көрініп аққу құстай көлбеңдеген.
Аршын төс, алма мойын есіл гөзел,
Шаттанып ел жұртына еркелеген.
Бүркібай — әкең аты, ағаң — Омар,
Ауылдың айдын шалқар көлге қонар.
Жазмыштың ақ бұйрығы жолықтырып,
Ақбет қыз, жүзіңе сенің болдым құмар.*

Өзінен кіші інісі Дәуітбайды үйге жүгірткен Бектас Сегізді бауырына басып:

— Батырым-ау, көрмегелі біраз болып еді, соқталдай жігіт қатарына қосылыпсың ғой, — деді.

— Бектас аға, Сегіздің бойы ғана емес, ойы да өсіп келеді!

— Құрдастарға қалжың жарасқан, Нияз досыңнан өзін де қалысатын емессің ғой.

Амандық-саулықтан кейін меймандарын үйге шақырған Бектас шай үстінде Сегізге қарап:

– Ауыл арасы алыс болмаса да, көптен өзінді көре алмай сағынып жүр едім, жақсы келдіңдер, асықпай, ат суытып, дем алыңдар, – деді.

– Айтуың орында, балалық шақтан тай-құлындай тебісіп өскен достармен бірге өткізген күндерге не жетсін?! Бірақ өмірдің иірімі кейде еркіне қоймай үйіріңнен бөліп әкетеді екен. Елге оралғалы бір аптадай ғана уақыт болды.

– Оқуыңды бітірдің ғой?

– Әписер боламын деп басыма бәле сатып алған сияқтымын. Бұл жай сөз реті келген соң айтып жатқаным ғой, өзің Омбыдан деп естідім, ол жақта не жаңалық бар екен?

– Әкеймен шекара мәселесіне арналған мәжіліске барып қайттық. Кіші жүзден де өкілдер келген екен, ол кісілердің айтуына қарағанда, Исекең ұлықтармен келісе алмай, қол жинап жатқан көрінеді. Омбыдан бергі жұрт та үрейлі. Горчаковтың сексен солдатты төменгі елді түгел сүзіп келеді.

– Тағы да сол халықтан алым жинап жүрген шығар?

– Алымы өз алдына, Горчаков мәжілісте Шақшақов теріс жолға түсіп, ел арасына ірікті салатын түрі бар, патша-ағзамға қызмет етуден бас тартты, соны тезірек ұстап тәубесіне кетіру керек, сексен солдат шығарып отырмын, солардың біреуінің бір тал шашы түссе, бастарынмен жауап бересіңдер! – деп зіркілдепті. Әкейдің айтуына қарағанда, ниеті жаман көрінеді. Елге келе сала, інімді шаптырған себебім сол еді. Сақтанбасаң, болмайды.

– Сонымен жолын таба алмай өзіңе келіп отырмын.

Талай даудың түйініне шешіп, елдің тыныштығын, ағайынның татулығын сақтап қалған едің, басқа түскен мына бәледен қалай құтыламын?

– Өзіңнің не ойлағаның бар, атаң не дейді?

– Атам “оқуың оқып, шенін таққан соң, қайда барасың, ұсынған қызметке келіскенің жөн ғой” дегенге келтіреді. Ал өзім Горчаковқа айтарымды айтып кеткен. Содан қайтпақ ойын жоқ. Әкімдердің сойылын соғып, елдің

обалына қала алмаймын. Маған таңдау қалдырмаған сияқты. Қол жинап, солдаттарын ел сыртынан қарсы алсам ба деймін!

— Сегіз-ау, олар көп қой!

Манадан алдындағы шайын сораптап үнсіз отырған Нияз досының соңғы сөзін қолдамайтынын сездірді.

— Нияз дұрыс айтады, бүкіл елді уысында ұстағысы келіп аласұрып отырған губернатор ешкімді аямайды. Ол қажет болса, сансызқолды сапқа қоя алады. Алысқанында алып ұратыныңды, өжеттігіңді, айла-тәсіліңнің мол екенін білемін, соңыңа ерер жігіттер де табылар-ау, бірақ Горчаков осал жау емес. Сондықтан менің тілімді алсаң, бой тасалай тұрғаның жөн.

— Бой тасалағанда, қайда барамын, өз жерімде қоян құсап бұта-бұтаны паналап жүрсем, сүйекке таңба түспей ме, одан да жауыммен алысып өлгенім жақсы емес пе?!

— Сенің жайың елге жеткенше маған да маза берген жоқ, әкейден де сыр тартып көріп едім: “Көнесің, көнбейсің, көз көрмес жерге кетесің” дегенді айтады. Расында да Горчаковтың құрығы ұзын. Менінше, Исекендерге қарай, Кіші жүзге асып кеткенің жөн сияқты. Көрмеген, баспаған елің емес, батыр да жайынды түсініп, қажет болғанда, қол ұшын береді деп ойлаймын.

Осы арада әңгіме жібі кілт үзілді. Сөзімнің түйіні осы, ендігісін өзің біл дегендей Бектас Сегізге қарады. Сегіз үнсіз. Мұндай сөзді Нияз да күтпеген сияқты.

Сол күні Қырғыз қажының ауылында қонып қалған Сегіз бен Нияз таңертең атқа қонарда да дос көңіліне медет боларлық ойдың ұшығын шығара алмады, Бектас қол алысып тұрып:

— Сегіз шешіміңнен кешігіп қалма, қуғыншылар Қызылжардан бері шыққалы да біраз болып қалды, — деді.

— Бектас, бауырым, көңіліңе ризамын, қабырғаммен ақылдасайын, жағдай қалай болған күнде де өзінмен хабарласуға тырысамын.

... Маманайдан түс кезінде шыққан үш салт атты шағалалы көлдің жағасына жеткенше ат басын тежеген жоқ. Осы арада Сегіз Бозшұбардың тізгінін тартып, Бектас серіктеріне:

— Алла өздеріңе жар болсын, амандықпен көрісуге жазсын! Тезірек Обағаннан өтіп кетуге тырысындар, ар жағында қалың ел пана болар. Аман-есен Исекең ауылына жетсеңдер, сәлем айтындар, — деді.

— Қос тұлпарымның тұяғы бүтін болса, талай жердің дәм-тұзын татармын. Нияз, сен тағы да ойлансаң қайтеді, мен үшін елден безіп, басынды окка байлап қайтесін?! Тірі жүрсек, ертең-ақ кездеспейміз бе, Горчаков мені қашанғы қуғындай берер дейсің.

— Сегіз, тағдыр қосқан дос едік, мені қинама, орта жолдан қайта алмаймын, — деп Нияз осыған дейін әлденеше рет айтқан сөздерін қайталады. Сегіздің де сөзі таусылғандай.

Аттарынан түсіп төс түістірген үш дос енді көп бөгелген жоқ. Артына тағы бір бұрылып қараған Сегіз “Қош Маманай!” деді де, Бозшұбарды тебініп қалды.

СКЕТЧТЕР

ЕКІНШІ АЙНАЛЫМ

Қатысушылар:

Серіктестік директоры

Бас мал дәрігері

Бас зоотехник

Бірінші көрініс

Серіктестік директорының кабинетіне бас мал дәрігері мен бас зоотехник имене кірді. Директордың тосын шақыруынан екеуі де сезік алған секілді, табалдырықтан аттағанмен төрге озбай тұрып қалды. Шынында да директордың қабағы қатулы екен.

Директор: Осы екеуің не бітіріп жүрсіндер?! (Бас мал дәрігері мен бас зоотехник аң-таң. Не бітіргені қалай? Мал мамандарының міндеті белгілі емес пе, жатса-тұрса ойлайтыны мал жайы).

Бас мал дәрігері: Басеке, не бітіріп жүргені қалай?!

Бас зоотехник: Сауалыңыздың төркінін мен де түсініңкіремей тұрғаным...

Директор: Түсінбесендер түсіндірейін. Жұмыстарыңда еш бәтуа жоқ. Жұрт сияқты не сүт, не ет өндіре алмай отырмыз. Қашанғы осылай көш соңында сүйретіле бермекпіз. Кәне, айтындаршы өздерің?

Бас зоотехник: (күмілжіп) Ол енді рас қой.

Бас мал дәрігері: Тырысып жатырмыз. Таяуда тығырықтан шығып та қалармыз.

Директор: (көңілденіп) Е, бәсе өзім де ойлап едім, бір амалы бар шығар деп. Кәне, ірікпей ойларыңды ортаға салыңдар, тез осы жерде шешіп тастайық.

Бас мал дәрігері: Ол үшін табындарды сауықтыру керек! Қаржыны аямай асыл тұқымды малдарды жан-жақтан топырлатып сатып алу керек.

Бас зоотехник: Төкең, дұрыс айтады. Құнарсыз малда құн бола ма, құтылу керек бәрінен! Сонда сүттің де, еттің де астында қаламыз.

Директор: Онда ойымыз бір жерден шықты. Алыстан арбалап қайтеміз, мына көрші ауданнан бір табын мал алайық. Бақташыларды бүгін жіберсең, ертең-ақ айдап әкеледі.

Бас мал дәрігері: (күмілжіп) Алтай Сайлауұлы, мұнымыз жоғары органдардың нұсқауына томпақтау болып шықпай ма? Ең алдымен сол малдың ауру-сырқаудан ада екеніне көз жеткізіп алсақ қайтеді?

Директор: Айттым, бітті! Ырғалып-жырғалып жүретін уақыт жоқ.

Бас мал дәрігері: Онда біз кеттік.

Бас зоотехник: Бүгін-ақ айдап әкелеміз. Кеттік! Кеттік!

Екінші көрініс

Совхоз директорының кабинеті. Директордың алдында бас зоотехник пен бас мал дәрігері отыр. Екеуінің де басы салбырап кеткен.

Директор: Ал, кәне, енді не айтасындар? Мал табынын сауықтырамыз дедіңдер. Қолдарыңнан қақкам жоқ. Табынның тең жартысын уқит-суқит қылып, құрттындар. Сонда тапқандарың не? Айтпақшы әлгі сырттан әкелінген 215 бас қашардың жайы қалай?

Бас мал дәрігері: (күмілжіп) Күйі төмен, біразы ауру болып шықты.

Бас зоотехник: №2 бөлімшеге әкелінген 404 бас асыл тұқымды қашарлардың жайы да мәз емес. Олардың да қырық шақтысы туберкулез, бруцеллезбен ауыратын болып шықты. Қазірдің өзінде он бірі шетінеді, он бесі пышаққа ілікті.

Директор: Не дейді, сендердің тамақтарыңнан асыл тұқымды малдан басқа малдың еті өтпей ме?! Мыналарын сұмдық қой!

Бас зоотехник: Енді қайтейік. Арам өлмесін дегеніміз ғой.

Директор: Балтабай Сейсенұлы, сен өзің серіктестіктің малы қырылып жатқандай сөйлейсің ғой.

Бас зоотехник: Жасыратыны жоқ, өткен мал қыстату науқанына қарағанда биыл шығын көп болып отыр.

Директор: Сонда қанша? Айтсайшы бұқпаламай. Қазіргі жариялылық кезеңінде кемшілігімізді жұрттан жасырсақ та өзімізден өзіміз жасырмайық.

Бас зоотехник: Өткен мал қыстату науқанының осы кезеңінде 100 сиыр шығын болса, биыл ол 116-ға жетті. Сол сияқты ет те өткен жылға қарағанда 730 центнер кем өндірілді. Жүз сиырдан небәрі 55 бұзау алдық. Сөйтіп 154 миллион теңге сом құмға сіңгендей жоқ болды...

Директор: Токта, токта! Сен өзің үдетіп барасың ғой.

Бас зоотехник: Қайдан білейін, жариялылық деген соң жіпке тізіп жатқаным ғой. Айта берсем толып жатыр...

Директор: Жә, жә, жетеді.

Үшінші көрініс

Директор: Ертең аудандық әкімдіктің мәжілісіне баратынымызды білесіндер ғой. Ал, ендігі әңгіме былай болсын. Ертең сұрайды ғой, сонда мал қыстатудың бүгінгі жайы туралы не айтамыз?

(Екі маманда үн жоқ).

Директор: Неге үндемейсіндер. Тілдерің байланып қалғаннан сау ма?

Бас зоотехник: Жариялылық, жариялылық деп сізді ренжітіп аламыз ба деп жүрексініп отырғанымыз ғой.

Директор: Әр нәрсені өз атымен атау керек деп неше рет айтам мен сендерге, кәне, қайсысың бастайсың?

Бас мал дәрігері: Басеке, жалпы жағдайымыз мәз емес. №2 бөлімшеде қоралар әлі жөнделіп біткен жоқ. Сонда

да жүз бұзаудың орнына екі жүз бұзауды қамап, жан сақтап жатқан жайымыз бар. №1 бөлімшедегі өткен жылы туған 350 төл көтерем десе болады.

Директор: Ақырын, ақырын, осы арада саңырау адам жоқ. Фактілерді құр жіпке тізе бермей себебін айтсайшы, дұрыстап.

Бас мал дәрігері: Себебі көп қой, қайсыбірін айтып тауысасың. Жемшөп жетіспейді. Мәселен №2 бөлімшедегі кашарлар қу сабанмен тұр. Жемазық цехы бір күн істесе, екі күн тоқтап тұрады.

Директор: Әй, оның бәрін маған несіне айтасың? Токтап тұрса, жүргізбейсіңдер ме? Әлде мен барып жүргізіп берейін бе? Осы екеуің не істеп жүрсіңдер?

(Сәлден соң директор тағы да сөз бастады).

Директор: Ал, кәне, уақытты босқа өткізбейік, енді не істейміз?

Бас мал дәрігері: Мал табынын сауықтыру керек!

Директор: Бұл қай сөзің, сауықтырамыз деп сау басымызға сақина тілеп алып отырғамыз жоқ па?

Бас зоотехник: Сауықтыру да керек шығар, бірақ ең алдымен қоражай, жемшөп мәселелерін шешіп алуымыз керек.

Директор: Сөйтіп жүргенде қалған малдан айырылып қалмайық.

Бас зоотехник: Айырылсақ, екінші айналымға көшеміз. Бәрін қайта сауықтырамыз. Сауықтыра береміз, сауықтыра береміз?! Сонда қайда барады дейсіз?!

Бас мал дәрігері: Мынау табылған ақыл ғой. Көш құлаш қылып шаралар жасайық. Ақша сұрайық. Сонда бізге қарап отыр деп кім кінә таға алар екен?

Директор: Екінші айналым дегендерің дұрыс екен. Әй, кулар-ай, тауып кетесіңдер-ау!

Бас зоотехник: Енді... Қазір ізденіссіз бола ма?

Директор: Онда не тұрыс, кеттік, екінші айналым басталды!

Бас зоотехник: Кеттік, кеттік!

Бас мал дәрігері: Ура, екінші айналым жасасын! Кеттік!

“ДЫМЫҢ ІШІНДЕ БОЛСЫН...”

Қатысушылар:

Бригадир және бір топ малшылар.

Түскі үзіліс кезінде мал өсірушілер кешегі күні көрген-білгендерін, естігендерін ортаға салып кеу-кеулесіп отыр.

I малшы: Кеше теледидарды тамашаладыңыздар ма, сиқыршының кереметін-ай! Тіпті істемейтіні жоқ.

II малшы: Туа біткен қасиет қой, сірә, біздің балалар да бір мәре-сәре болып қалды.

Әңгімеге манадан үнсіз отырған бригадир Сәлимәш араласты.

Бригадир: Туу, жоққа таң қалып, тамсанады екенсіңдер. Көзбояу ғой оның бәрі. Нағыз сиқыршылар некен-саяқ. Ал енді мына мен кезінде солардың жолын қуғанда бар ғой, алдыма жан салмаған болар едім. Сахнадағы сиқыршылардың сыры белгілі. Көбіне олар қолдың ептілігіне сенеді. Ал ойдың ұшқырлығына не жетсін! Бөсіп кетті демессіздер, менде осы жағы басым ба деймін.

“Аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесін” деген емес пе, ешкім уәж қайтарған жоқ. Бұдан кейін бригадир көп бөгелмеді.

I малшы: Бастығымыз не деп кетті осы?! Түкке түсінсем бұйырмасын, шыны ма әлі әзілі ме?! Жұрт таныған сиқыршылардың сыры маған мәлім. Қолдарынан түк келмейді деген жоқ па?!

II малшы: Түсінбесең, мен саған түсіндірейін. Бірақ дымың ішінде болсын. Шынында да сахна шеберлері біздің Сәлимәшпен өнер салыстыра алмайды.

МАЗМҰНЫ

ЕМЕННІҢ ИІР БҰТАҒЫ (<i>повесть</i>)	3
--	---

ӘҢГІМЕЛЕР

Туған үйдін түтін	87
Қуырдақ	92
«Бүкір» шал	98
«Аллергия»	110
Айлы түн	119
Жалғыздың үні	124
«Іштегі казактар»	129
Қош, Маманай!	135

СКЕТЧТЕР

Екінші айналым	145
«Дымың ішінде болсын...»	151

Жарасбай Сүлейменов

ЕМЕННІҢ ИІР БҰТАҒЫ

(қазақ тілінде)

Редакторы **Құралай Омарова**
Суретші-дизайнер **Жеңіс Қазанқапов**
Компьютерде беттеген **Ерлан Ашилов**